

UNIWERSYTET OPOLSKI
WYDZIAŁ PRAWA I ADMINISTRACJI
Katedra Historii Państwa i Prawa oraz Doktryn
Polityczno-Prawnych

PRACA MAGISTERSKA

Jakub Cieślár

Johna Finnis'a koncepcja prawa naturalnego

John Finnis' concept of natural law

Praca napisana pod kierunkiem
Prof. Zw. Dr hab. Marka Maciejewskiego

Opole 2016

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział I	8
Rodowód intelektualny koncepcji Finnisa - zarys myśli prawnonaturalnej antyku i średniowiecza oraz justnaturalistów od XVII w.	8
1.1 Zarys myśli prawnonaturalnej antyku i średniowiecza	8
1.2 Kształtowanie się jusnaturalizmu w czasach nowożytnych od XVII wieku do połowy XIX wieku	13
1.3 Renesans koncepcji prawa naturalnego	20
1.4 Nowa teoria prawa naturalnego	27
Rozdział II	31
Koncepcja prawa naturalnego w ujęciu Johna Finnisa	31
2.1 Podstawy koncepcji	31
2.2 Błąd naturalistyczny	36
2.3 Prawo	37
Rozdział III	44
Krytyka nowej teorii prawa naturalnego	44
3.1 Krytyka ze strony jusnaturalizmu	44
3.2 Krytyka ze strony pozytywizmu prawnego	47
3.3 Krytyka charakteru filozoficzno-prawnego	50
Zakończenie	55
Bibliografia	58
Streszczenie	61
Summary	61

Bo gdy poganie, nie mając Prawa, z natury czynią to, co Prawo nakazuje, to sami – choć Prawa nie mają – stanowią je dla siebie. Dowodzą też, że czyn zgodny z Prawem pochodzi z tego, co mają wypisane w swoich sercach. Poświadczą to ich sumienie oraz myśli, które ich oskarżają lub biorą w obronę.

(Nowe Przymierze, Pismo Święte Nowego Testamentu, List do Rzymian 2:14-15)

Fot. 1. John Finnis

Źródło: <https://www.law.ox.ac.uk/people/john-finnis>

Wstęp

Studiując prawo przez odpowiednio długi czas można być zawiedzionym tym, że prawo się zmieniło. Innym problemem prawników może być terytorialne ograniczenie prawa. Studiując w Polsce, zdobyta wiedza nie będzie miała dużej wartości poza granicami. Na tym tle inaczej zarysowuje się filozofia prawa, będąca pewnym ogólnym namysłem nad prawem. Filozofia prawa może utrzymać swoją wartość przez długi czas. Szczególnym filozofem jest John Finnis. Porusza on problemy filozoficzno-prawne znane od dawna. Takim zagadnieniem jest np. relacja moralności z prawem. Jest przy tym współczesnym filozofem i prawnikiem.

W filozofii prawa Finnis uzyskał ciekawe miejsce. Z jednej strony jest współczesnym myślicielem, z drugiej strony jest już uznawany za klasyka prawa naturalnego¹. Zainteresowania autora tematem prawa natury oraz współczesność myśli Finnis'a były motywacją podjęcia tego zagadnienia. Jednak głównym powodem podjęcia tematu jest atrakcyjność myśli Finnis'a. W przypadku, gdy prawo poznawane jest z reguły lub w znakomitej większości prawem, którego się nie tworzyło samemu, lub do którego się samemu rozumowo nie dochodziło, myśl o tym, że normy otrzymuje się poprzez refleksję nad swoją egzystencją², jest intelektualnie pociągająca. Tym bardziej, jeżeli, tak samo jak autor, jest się zainteresowanym filozofią.

Przy poznawaniu obcej filozofii może zrodzić się pytanie o jej korzenie. Dlatego pierwszy rozdział przedstawia rodowód intelektualny teorii, ukazuje rozwój doktryn jusnaturalnych uporządkowany według kryterium czasowego. Służy to ujrzeniu w szerszej perspektywie koncepcji prawa natury, ukazaniu, że teorie te są różnorodne. Przedstawiona jest jednak tylko część historii doktryn prawnonaturalnych. Poczyniono krótki zarys teorii prawnonaturalnych antyku i średniowiecza oraz przegląd myśli jusnaturalnej od XVII wieku. Opisano klasyków prawa natury, takich jak Hugo Grocjusz czy Immanuel Kant, lub współcześni Lon Luvois Fuller czy Gustav Radbruch. Poza klasykami opisani zostali też mniej znani filozofowie prawa. Część z nich może być jednak znana ze swojej filozofii, nie będącej jednak filozofią prawa.

Kolejny rozdział jest przedstawieniem koncepcji prawa naturalnego Johna Finnis'a. Nie jest to całość myśli Finnis'a, a tylko jej wyselekcjonowana część. W pracy ograniczono się do myśli zawartej w dziele *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, z 1980 roku, jako że jest to

¹ Zob. Roman Tokarczyk, *Klasyki praw natury*, Lublin 2009, s. 11.

² Zob. Mirosław Sadowski, *FINNIS John Mitchell*, w: red. E. Kundera, M. Maciejewski, *Leksykon myślicieli politycznych i prawnych*, 3 wyd. uzupełnione i zmienione, Warszawa 2009, s. 598.

najgłośniejsze dzieło Finnisa³, oraz do artykułu *Practical Principles, Moral Truth, and Ultimate Ends* z 1987 roku, którego autorami są również Germain Grisez oraz Joseph Boyle. Przedstawiono podstawy koncepcji Finnisa, czyli jego pojęcie prawa naturalnego. Zaprezentowano również problematykę błędu naturalistycznego, czyli błędu logicznego polegającego na nie właściwym wywodzeniu powinności z tego, jak jest, oraz prawa w ogóle, dobra wspólnego oraz sprawiedliwości. Opisane jest również podejście Finnisa do problemu typowego dla teorii prawnonaturalnych, czyli problemu obowiązywania niesprawiedliwego prawa.

John Finnis stawia ogólne i odważne tezy. Zachęca on uczonych zajmujących się różnymi dziedzinami do interpretacji i krytyki jego teorii prawa natury⁴, dlatego też rozdział trzeci przedstawia krytykę teorii. Krytyka nowej teorii prawa naturalnego odnosi się jednak nie tylko do słuszności przedstawionych tez. Bywa też, że krytycy poruszają problem charakteru filozoficzno-prawnego teorii⁵. W rozdziale postarano się ukazać krytykę zarówno ze strony myślicieli prawnonaturalnych, jak i myślicieli o stanowisku pozytywnoprawnym.

W pracy skupiono się na analizie tekstów źródłowych. Rodzaj źródeł, z których korzystano w pracy, różni się w zależności od rozdziału. W pierwszym rozdziale korzystano głównie z opracowań zbiorowo przedstawiających poszczególnych jusnaturalistów. Lista myślicieli, pochodząca z książki Jerzego Oniszczyka, *Filozofia i teoria prawa*, została uzupełniona informacjami z innych źródeł. Literatura ta w większości pochodzi z XXI wieku. Wyjątkiem jest tu np. dzieło Jerzego Stelmacha oraz Ryszarda Sarkowicza, *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, wydane w 1998 roku. Drugi rozdział skupia się na polskim dorobku interpretacyjnym teorii Finnisa. Dzieło, z którego najwięcej zaczerpnięto, to książka Pawła Łabieńca *Prawo rozumu. O teorii prawa naturalnego Johna Finnisa* z 2004 roku. Zawiera też odniesienia do książki *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne* oraz do artykułu *Practical Principles, Moral Truth, and Ultimate Ends*. Prócz tego w drugim rozdziale znajdują się odniesienia do różnych artykułów na temat teorii Finnisa. Trzeci rozdział zawiera więcej anglojęzycznych źródeł, ze względu na większą ilość krytyki w rodzimym języku myśliciela. Duża część źródeł pochodzi z Internetu. Są to częściowo artykuły krytyków, a częściowo artykuły opisujące krytykę. Opis krytyki bywa dziełem zarówno obrońców nowej teorii prawa naturalnego, jak to jest w przypadku artykułu Roberta P. George'a *Recent Criticism of Natural*

³ Tamże.

⁴ Alex E. Wallin, *John Finnis's Natural Law Theory and a Critique of the Incommensurable Nature of Basic Goods*, 35 Campbell Law Review 59 (2012), s. 6.

⁵ Zob. *Teoria prawa naturalnego Johna Finnisa wobec sporu między pozytywizmem prawniczym a doktrynami prawa naturalnego*, Paweł Łabieniec, w: *Ius est lex* nr 1/2002 Recenzje, s. 195-199.

Law Theory, jak i pozostałych krytyków, np. w *Fellowship of Catholic Scholars Newsletter*. W pracy pominięto jednak odpowiedź Finnisa na krytykę, zawartą w drugim wydaniu książki *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*.

Rozdział I

Rodowód intelektualny koncepcji Finnis'a - zarys myśli prawnonaturalnej antyku i średniowiecza oraz justnaturalistów od XVII w.

Może istnieć historia teorii, doktryn czy koncepcji czegoś, co samo nie ma historii. A właśnie zasady prawa naturalnego [...] są czymś ahistorycznym.

John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 32.

1.1 Zarys myśli prawnonaturalnej antyku i średniowiecza

Antyk i średniowiecze są bardzo długimi epokami. Sumując je, zawierają w przybliżeniu cztery tysiąclecia. W czasie tym zachodziły ważne zmiany w wielu dziedzinach, także w filozofii prawa. Na początku warto wspomnieć o Arystotelesie, który urodził się w 384 p.n.e., a zmarł w 322 p.n.e. Uważany jest za pierwszego filozofa, który stworzył doktrynalne podstawy prawa natury. Mimo tego, że jego myśl dostosowana była do ówczesnych realiów, to postawione przez niego tezy przez długi czas stanowiły punkt wyjścia dla różnych justnaturalistów⁶.

Ważną postacią żyjącą u schyłku antyku, w latach 354-430 n.e., jest św. Augustyn (Augustyn z Hippony). Wywodził się on z rodziny w części chrześcijańskiej i w części pogańskiej. Stworzył chrześcijańską teologię polityczną⁷. Podobnie św. Tomasz z Akwinu, żyjący w latach 1225-1274, jest jednym z ważniejszych filozofów chrześcijańskich. Jego myśl jest od XIX wieku oficjalną nauką Kościoła Rzymsko-Katolickiego. Połączył on pogańskie poglądy Arystotelesa z chrześcijaństwem. Jego koncepcja prawa natury ma wielu zwolenników⁸.

Według pierwszego z nich, Arystotelesa, prawo jest nakazem rozumu, posiadającym siłę przymusową. Jest *czystym, wyzbytym żądzy rozumem*⁹. Są nim wyłącznie normy odnoszące się

⁶ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 76.

⁷ Mirosław Sadowski, *Augustyn Aeureliusz* w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 5.

⁸ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, wydanie 3 zmienione, Białystok, wydawnictwo Temida 2, 2000, s. 125.

⁹ Mirosław Sadowski, *ARYSTOTELES, zw. Stagiryta*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 4.

do istot rozumnych, czyli ludzi¹⁰. Prawo naturalne powiązane jest z moralnością. Poznając to prawo nie zawsze widocznym jest, że to nie to samo co prawo przyrody. Arystoteles był pierwszym, który prawa te odróżnił¹¹. Zgodnie z Arystotelesem, prawa przyrody odnoszą się do biologicznych aspektów człowieka. Prawa natury cechuje natomiast niepisany charakter norm oraz ich kontekst społeczny¹². Niestety Arystotelesowi nie udało się podać definicji prawa natury¹³. Jest to zrozumiałe, biorąc pod uwagę to, że nie wszystko można zrozumieć. Sformułował jednak normy prawa natury, które opowiadały się np. za niewolnictwem czy za własnością prywatną. Źródłem tych naturalnych, zdaniem Arystotelesa, norm jest rozumna natura ludzka. To prawo dotyczy wszystkich ludzi. Rozważając jego treść należy opierać się na stanie normalnym zdrowego człowieka¹⁴. Zastanawiające jest to, czy prawo naturalne jest zdaniem Arystotelesa zmienne czy nie. Z jednej strony podaje się, że jest to prawo o nieziennej treści¹⁵. Jednakże podaje się także, że Arystoteles nie zakładał niezmienności treści prawa natury¹⁶. Prawo naturalne ma nakazy i zakazy, które są czytelne dla ludzi rozumnych. Znajomość ich jest powszechna, jednak stopień ich poznania zależy od stopnia poznania przez człowieka swojej natury¹⁷. Poznanie praw natury odbywa się poprzez obserwację uzupełnioną poznaniem rozumowym. Normy te służą osiągnięciu szczęścia¹⁸.

Wg Arystotelesa, człowiek, by osiągnąć szczęście, musi żyć w państwie¹⁹. W państwie obowiązuje zarówno zmienne prawo ludzkie, jak i prawo natury²⁰. Prawo natury, obok prawa zwyczajowego, jest podstawą dla prawa stanowionego²¹. Wyraża poczucie dobra i sprawiedliwości w konkretnych warunkach²². Natomiast norma prawa stanowionego nie zawsze wyraża prawo naturalne. Dlatego też nie można wywnioskować treści jednego z drugiego. Prawo pozytywne jest ogólne²³. Jest bardziej dolegliwe niż prawo natury, dlatego

¹⁰ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 58.

¹¹ Mirosław Sadowski, *ARYSTOTELES, zw. Stagiryta*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 4.

¹² Jerzy Oniszczyk, *Filozofia i teoria prawa*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2012, s. 77-78.

¹³ Mirosław Sadowski, *ARYSTOTELES, zw. Stagiryta*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 4.

¹⁴ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 62-76.

¹⁵ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 78.

¹⁶ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 63.

¹⁷ *Tamże*, s. 63-65.

¹⁸ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 78.

¹⁹ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 67-68.

²⁰ Mirosław Sadowski, *ARYSTOTELES, zw. Stagiryta*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 4.

²¹ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 67.

²² Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 117.

²³ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 62-65.

też w przypadku kolizji powinno mieć pierwszeństwo²⁴. Nie reguluje, w odróżnieniu od prawa natury, wszelkich stosunków międzyludzkich²⁵.

Za postać łączącą filozofię z chrześcijaństwem, żyjącą u schyłku antyku, uznać można św. Augustyna Aureliusza. Żyjąc w trudnych czasach dla Cesarstwa Rzymskiego stworzył filozofię, która istotnie wpłynęła na myśl chrześcijańską²⁶.

Wg Augustyna, państwo, ponieważ jest rezultatem społecznej natury człowieka, jest czymś naturalnym. Według jego teorii, istnieją dwa państwa: państwo boże, i państwo ziemskie. Państwem bożym jest niewidzialny kościół z Chrystusem na czele. Państwa te toczą ze sobą wojnę. Ostatecznie jednak państwo boże wygra. Zło panuje ponieważ w każdym ziemskim państwie jest tylko garstka obywateli państwa bożego²⁷.

Augustyn wymieniał trzy rodzaje praw: prawo wieczne, prawo natury i prawo pozytywne. Prawem wiecznym jest wola Boga. Prawo natury jest przeformowanym prawem wiecznym tak, by można je ująć poprzez świadomość. Prawo, które występuje w danym momencie, wynika z wymagań określonej epoki²⁸.

Rozszerzając zagadnienie teorii prawa naturalnego Augustyna, warto wspomnieć, że jest miarą zmiennych praw ludzkich. Łączy ono prawo ludzkie z prawem wiecznym. Jest subiektywne, a przejawia zarazem porządek obiektywny. Chcąc poznać prawo natury, człowiek powinien szukać go w swojej świadomości, ponieważ dzięki temu można poznać dobro, prawość i sprawiedliwość²⁹.

Prawo natury w teorii Augustyna skłania człowieka do dobrych czynów. Jednym z takich działań jest nawiązywanie kontaktów społecznych. Za pierwszy owoc działania prawa natury Augustyn uznał istnienie rodziny. W rodzinie mają swój załazek pozostałe instytucje prawnonaturalne, m. in. państwo. Państwo, jeśli chce zabezpieczać pokój społeczny i porządek, powinno zharmonizować prawo pozytywne z prawem wiecznym i naturalnym. Jeżeli istnieje rozbieżność, to jest to czynnik stymulujący obywateli do oporu³⁰.

²⁴ Mirosław Sadowski, *ARYSTOTELES, zw. Stagiryta*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 4.

²⁵ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 61.

²⁶ *Tamże*, s. 120.

²⁷ Mirosław Sadowski, *Augustyn Aureliusz, św.*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 5-6.

²⁸ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 122-123.

²⁹ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 126.

³⁰ *Tamże*, s. 130.

Augustyna zastanawiała też kwestia niewolnictwa. Niewolnictwo uznawał za zbiorową karę za grzech popełniony przez Adama w Edenie. Bóg stworzył człowieka wolnym, człowiek jednak nie umiał dobrze wykorzystać wolności. Augustyn uznał, że człowiek szlachetny jest wolny niezależnie od statutu. Grzesznik natomiast jest zawsze niewolnikiem, jeżeli nie kogoś, to choćby swoich przywar. Jest to więc ostrożne stanowisko, unikające aprobaty czy dezaprobaty dla statutu niewolnictwa. Poza instytucjami prawonaturalnymi jak rodzina, państwo, niewolnictwo, Augustyn poruszył kwestię własności. Krytykował on własność prywatną, a opowiadał się za własnością wspólną. Własność wspólna jego zdaniem wynikała z nakazów prawa naturalnego³¹.

Istotnym filozofem, który poruszał kwestie prawa natury, jest Tomasz z Akwinu. Jego koncepcja prawa natury jest klasyfikowana jako klasyczna materialna wizja prawnonaturalna³². Znaczący to tyle, że należy ona do klasyki teorii, które starają się podać normy prawa naturalnego. Prawo w ujęciu św. Tomasza jest to:

*jakaś norma i miara ludzkiego postępowania. Kierując się nią, człowiek poczuwa się do obowiązku albo do czynienia czegoś, albo do powstrzymania się od czynienia czegoś*³³.

Dzielił je nie tylko na prawo ludzkie i prawo naturalne, ale wyróżniał też prawo wieczne i prawo boskie³⁴. Prawo wieczne jest najwyższym rodzajem prawa, jest ponadczasowe. Jest myślą Boga³⁵, wyraża Jego plan rządów światem. Wszystko i wszyscy uczestniczą w prawie wiecznym, choć nie w ten sam sposób. Generalnie, uczestnictwo to objawia się nieświadomie poprzez immanentne zasady działania, jednak u ludzi objawia się także przez rozum³⁶. Z prawa wiecznego wywodzi się prawo boskie (objawione) oraz prawo natury. Oba te prawa są jego częściami. Prawo boskie, objawione człowiekowi przez Boga, normuje stosunki Jego i człowieka, prowadzi człowieka do zbawienia³⁷. Prawem natury są natomiast ogólne reguły postępowania. Ze względu na niewielką ilość oraz ogólnikowy charakter prawo to

³¹ *Tamże*, s. 129-131.

³² Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 115.

³³ Św. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna. Prawo (I-II, q. 90-105)*, t. 13, tłum. P. Bełch, „Veritas”, Londyn 1986, zagadnienie 90, art. 1, s. 4.

³⁴ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 135.

³⁵ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 125.

³⁶ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 135-136.

³⁷ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 125.

konkretyzowane jest przez prawodawców, którzy, wykorzystując przy tym wskazania naturalnego rozumu, formułują prawo ludzkie³⁸.

Inaczej ujmując pojęcie prawa naturalnego Tomasza z Akwinu, w prawie tym mieszczą się podstawowe zasady racjonalności praktycznej. Jako że są to pewne ogólne reguły postępowania, to zgodność z tym prawem istnieje wtedy, gdy czyn poparty jest rozumnym uzasadnieniem³⁹. Jest to wtedy odzwierciedlenie prawa wiecznego. Jest ono powiązane jednak także z istotą człowieka czy ze człowieczeństwem. Ma ono charakter moralny. Prawo natury poznaje człowiek dzięki mocy swojego rozumu. Podstawową zasadą tego prawa jest to, by czynić dobrze, a unikać czynienia zła⁴⁰.

Roman Tokarczyk, w swoim dziele *Klasycy prawa natury*, podkreśla, że koncepcję prawa natury Tomasza z Akwinu można zrozumieć dopiero wtedy, gdy dostrzeże się jej troiste określenie. Jednym z określeń jest wspomniany wcześniej związek z prawem wiecznym. Drugim jest rozróżnienie rozumu teoretycznego i praktycznego. Pierwszy z nich dąży do prawdy, drugi natomiast dąży do dobra. Wspomniana podstawowa zasada czynienia dobra a unikania zła odnosi się właśnie do rozumu praktycznego. Trzecie określenie prawa naturalnego wskazuje na to, że ma ono charakter normatywny i charakter społeczny⁴¹.

Prawo natury wg Tomasza z Akwinu posiada swoje określone cechy. Jest ono powszechne, a jego treść jest niezmienna. Źródłem tego jest natura ludzka, która jest u każdego, w pewnych określonych kategoriach, taka sama zawsze i wszędzie. Prawo naturalne jest powszechne nie tylko dlatego że dotyczy każdego podmiotu, ale także dlatego że dotyczy każdego przedmiotu, każdego problemu które przychodzi rozstrzygnąć⁴².

Wspomniane wcześniej materialne normy prawa natury wg Tomasza z Akwinu można podzielić na trzy rodzaje:

- 1) nakaz dbania o zdrowie ciała i duszy oraz zakaz samobójstwa, co wynika z instynktu samozachowawczego;
- 2) nakaz zawierania małżeństwa oraz wychowywania potomstwa, co wynika ze skłonności płciowej oraz pragnienia przedłużenia gatunku;
- 3) nakaz mówienia i poszukiwania prawdy oraz życia we wspólnocie, co wynika z rozumnej natury ludzkiej.

³⁸ Mirosław Sadowski, *TOMASZ Z AKWINU*, św., w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 69-70.

³⁹ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 119-121.

⁴⁰ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 125.

⁴¹ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 138.

⁴² *Tamże*, s. 137-139.

Koncepcja Tomasz z Akwinu opiera się na rozumowym poznawaniu prawa natury. Jednak czyniąc to, możliwe jest popełnienie błędu, ze względu na specyfikę stanu faktycznego. Wola w koncepcji Tomasza też ma swoje miejsce, nie jest jednak ważniejsza od rozumu. Zmierza ona do dobra wskazanego przez rozum⁴³.

1.2 Kształtowanie się jusnaturalizmu w czasach nowożytnych od XVII wieku do połowy XIX wieku

Hugo Grocjusz (*Huig de Groot, Grotius*), Holender żyjący w latach 1583-1645, był pierwszym, który w czasach nowożytnych podjął szersze rozważania prawnonaturalne⁴⁴. Uznawany jest za twórcę nowożytnej szkoły prawa natury⁴⁵. Jego koncepcja ma już charakter świecki. Sprawiała ona jednak problemy z jej klasyfikacją. Niektórzy zaliczali ją jeszcze do starożytnej lub średniowiecznej tradycji myślowej. Dostrzegano w niej skupienie na woli człowieka, jak i dostrzegano skupienie się na rozumie. W teorii Grocjusza przetworzone są wątki z różnych nurtów myślowych. Zdaniem Romana Tokarczyka, jest to jedna z najcenniejszych i najciekawszych teorii jusnaturalistycznej tradycji prawnej⁴⁶.

W jego teorii prawo natury wiąże się z naturą ludzką, której cechami są rozumność oraz popęd społeczny⁴⁷. Popędem społeczny, w koncepcji Grocjusza, jest skłonność do życia z innymi w sposób pokojowy i zorganizowany odpowiednio do właściwości ludzkiego umysłu⁴⁸. Prawo natury jego zdaniem jest to *nakaz prawego rozumu, który wskazuje, że w każdej czynności, zależnie od jej zgodności lub niezgodności z rozumną naturą człowieka, tkwi moralna ohyda lub moralna konieczność i w konsekwencji Bóg, który jest twórcą natury, czynności takiej zabrania lub nakazuje*⁴⁹.

Hugo Grocjusz sprecyzował katalog zasad praw natury, który jego zdaniem obejmował:

- 1) nienaruszanie cudzej własności,
- 2) wynagradzanie szkód wyrządzonych z własnej winy,
- 3) dotrzymywanie umów (*pacta sunt servanda*),

⁴³ *Tamże*, s. 141-148.

⁴⁴ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...* s. 197.

⁴⁵ Elżbieta Kundera, *GROOT Huig de (Grocjusz)*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 114.

⁴⁶ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 188-190.

⁴⁷ Elżbieta Kundera, *GROOT Huig de (Grocjusz)*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 114.

⁴⁸ *Tamże*.

⁴⁹ *Tamże*.

4) ponoszenie kary za popełnione przestępstwa⁵⁰.

Reguły prawa natury obowiązują każdego człowieka zawsze i wszędzie⁵¹. Są także racjonalne i laickie⁵². Różnią się od zbioru norm moralnych⁵³. Grocjusz odróżnia prawa naturalne od uprawnień naturalnych, których przedstawia pewien formalny katalog, zawierający m. in. naturalne uprawnienie do samoobrony⁵⁴. Uzupełnieniem i rozwinięciem prawa naturalnego są normy prawa stanowionego⁵⁵.

Jak widać było wcześniej, Grocjusz stworzył myśl z jednej strony laicką, z drugiej strony natomiast odwołuje się do Boga. Jest to jednak bardziej teoria świecka, gdyż prawo i Bóg funkcjonują oddzielnie. Jego zdaniem, nawet Bóg nie może zmienić prawa natury⁵⁶.

Kolejnym myślicielem godnym uwagi jest Anglik Thomas Hobbes (1588-1679). Swoją teorię zbudował łącząc obserwacje wojny domowej i analizę logiczną zasad porządku społecznego. Nie aspirował do tego, by jego teoria była idealna, lecz zauważał jej ograniczenia. Jest jednak doskonałą analizą zaborczej psychiki ludzi kapitalistycznych czasów⁵⁷.

Myśl Hobbes'a skupia się głównie na zagadnieniu powstania państwa. Hobbes twierdzi, że państwo powstało w wyniku umowy społecznej. Pierwotnie w stanie natury istniał stan wojny wszystkich ze wszystkimi. Dzięki jednak instynktowi samozachowawczemu popartemu przez rozum nadeszła zmiana. Ludzie zrezygnowali z wolności jaką mieli w stanie natury. Doszło do przeobrażenia i z grupy wolnych jednostek powstało społeczeństwo – państwo. Poprzez umowę społeczną powstał suweren, który jest jedynym źródłem prawa oraz jedynym interpretatorem prawa natury oraz reguł moralnych. Prawem natury Hobbes nazywał *przepis lub regułę ogólną, którą znajduje rozum i która zabrania człowiekowi czynić tego, co jest niszczące dla jego życia*. Cechuje je wieczność, niezmienność, powszechność oraz poznawalność dla rozumu ludzkiego. Podstawowe normy prawa natury nakazują samo zachowanie i zakazują czynienia drugiemu tego, czego nie chcemy, aby uczyniono nam⁵⁸. Zgodnie z Leo Strauss, *Prawo naturalne w świetle historii*, instynkt samozachowawczy w poglądach Hobbes'a jest najsilniejszą ludzką namiętnością i z niej należy wywnioskować

⁵⁰ *Tamże*, s. 115.

⁵¹ *Tamże*.

⁵² Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 198.

⁵³ *Tamże*, s. 200.

⁵⁴ *Tamże*, s. 198.

⁵⁵ *Tamże*, s. 199.

⁵⁶ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 129.

⁵⁷ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 203.

⁵⁸ Elżbieta Kundera, *HOBBS Thomas*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 119-120.

prawo naturalne⁵⁹. Natomiast podstawą prawa natury, zgodnie z Jerzym Oniszcukiem, *jest ogólna reguła rozumu w postaci dążenia każdego człowieka do pokoju i podtrzymania go oraz obrony siebie wszelkimi środkami*⁶⁰.

Ciekawym jest, że Hobbes, będąc jusnaturalistą, przyczynił się do rozwoju pozytywizmu prawnego. Nie powinno to jednak dziwić, biorąc pod uwagę to, że w swej koncepcji zaakcentował rolę władzy państwowej, określającej w ustawach co jest dobre czy złe⁶¹.

Dosyć istotnym w historii filozofii jest niderlandzki myśliciel żydowskiego pochodzenia Baruch Spinoza (1632-1677). Poglądy Barucha Spinozy dotyczą kwestii takich jak religia, etyka, powstanie państwa. Jego wkład w justnaturalizm to uznanie prawa każdego człowieka do wolności przekonań za podstawowe prawo naturalne⁶².

Jego zdaniem, prawa natury są prawami fizyki. Np. ryby, ze względu na swoją naturę, mają prawo do pływania. Wg Spinozy, prawo jednostki sięga tam, gdzie sięga jej władza. Prawo wynika z siły⁶³.

Jak widać, Baruch Spinoza nie zostawił po sobie rozbudowanych poglądów na prawo. Żył jednak krócej niż Hobbes czy Grocjusz. Być może, gdyby żył dłużej, zostawiłby po sobie szersze rozważania na temat prawa natury.

Filozofem, który wniósł więcej do filozofii prawa, był John Locke (1632-1704). Powiązany był z prawem, bo był synem adwokata. Powiązany był również z naukami przyrodniczymi oraz z medycyną, bo były to kierunki jego studiów na Oxfordzie. Powiązany był również z polityką⁶⁴. Zagadnieniu praw natury Locke poświęcił *Eseje o prawie natury*. Także w innych jego dziełach znajdują się wywody na ten temat⁶⁵.

John Locke, podobnie jak Hobbes, w swoich rozmyślaniach porusza kwestię stanu naturalnego, z którego powstaje państwo. Jego zdaniem stan natury to stan pomyślności,

⁵⁹ Leo Strauss, *Prawo naturalne w świetle historii*, przeł. Tomasz Górski, Warszawa, Instytut wydawniczy Pax, 1969, s. 167.

⁶⁰ Jerzy Oniszcuk, *Filozofia...*, s. 204.

⁶¹ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 130-131.

⁶² Marek Maciejewski, *SPINOZA Baruch*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 128.

⁶³ Javier Hervada, *Historia prawa naturalnego*, s. 182.

⁶⁴ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury* s. 204.

⁶⁵ *Tamże*, s. 204-206.

cechujący się jednak niepewnością, gdyż każdy może być sędzią we własnej sprawie. By tego uniknąć, doszło do umowy społecznej, która miała dwa etapy:

- 1) powołanie społeczeństwa
- 2) powołanie państwa

Powołanie państwa wzmocniło prawa naturalne⁶⁶.

John Locke rozważał kwestię istnienia prawa natury, jego istotę oraz treść. Przedstawił on dowody za istnieniem prawa natury. Dowodem takim jest np. istnienie wyrzutów sumienia. Istotę prawa naturalnego Locke określił mianem dekretu woli bożej, bo wola boska jest jego właściwym źródłem. Natomiast normy prawa natury uporządkował hierarchicznie. Za pierwszorzędne normy uznał życie, wolność i własność. Drugorzędnymi normami natomiast są te, które mają za zadanie służyć normom pierwszorzędnym⁶⁷.

Rówieśnik Johna Locke'a, Niemiec Samuel Pufendorf (1632-1694), uznany jest najbardziej wszechstronnym systematykiem prawa natury swoich czasów. Starał się on przezwyciężyć kryzys myśli europejskiej, będącej w zapotrzebowaniu na nowe idee⁶⁸.

Samuel Pufendorf odróżniał prawo natury od prawa pozytywnego⁶⁹. Jego zdaniem do zasad prawa natury można dojść w drodze rozumowania – jest to tzw. racjonalistyczna koncepcja prawa natury⁷⁰. Z natury jednostka nie ma żadnych zobowiązań wobec innych i nie podlega żadnej władzy, chyba że wyrazi na to zgodę, przy czym wola jednostki decyduje o zawarciu i rozwiązaniu umowy – to jest konsensualizm⁷¹. Prawo naturalne żąda aby człowiek chronił swoje życie i mienie, oraz by podejmował działania na rzecz tego by ludzie współżyli pokojowo⁷².

Ciekawym jest, że pomimo bycia Niemcem, Pufendorf bardziej zainspirował Amerykę niż Europę. Jego filozofia zdobyła tak wielką popularność za oceanem, że został określony jako ich pierwszy wielki demokrat, a nawet ojciec amerykańskiej demokracji⁷³.

⁶⁶ Elżbieta Kundera, *LOCKE John*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s.

⁶⁷ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 206-207.

⁶⁸ *Tamże*, s. 215

⁶⁹ Elżbieta Kundera, *PUFENDORF Samuel*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 125.

⁷⁰ *Tamże*, s. 125.

⁷¹ *Tamże*, s. 125-126.

⁷² Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 216.

⁷³ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 225

Poglądy Johna Locke'a oraz Samuela Pufendorfa wpłynęły na myśl Christiana Thomasiusa (1655-1728). Thomasius był z wykształcenia zarazem filozofem jak i prawnikiem. Jako pierwszy nauczał prawa po niemiecku. Uznawany jest za jednego z prekursorów niemieckiego oświecenia⁷⁴.

Christian Thomasius dzieli prawo naturalne na prawo naturalne w sensie węższym i sensie szerszym. W szerszym sensie były to normy moralne (*honestum*), normy obyczajowe (*decorum*) oraz prawo naturalne w sensie węższym (*iustum*)⁷⁵. Natomiast normy prawa natury w sensie węższym potępiały złe czyny⁷⁶. Odróżniał prawo natury od etyki czy polityki. Wg niego prawo natury tłumaczy tylko zasady sprawiedliwości i niesprawiedliwości⁷⁷.

Thomasius sformułował podstawową zasadę prawa naturalnego, wg której *należy czynić to wszystko, co zapewnia jak najdłuższe i najszcześniejsze życie ludzkie; unikać zaś należy tego, co życie czyni nieszczęśliwym i co przyspiesza śmierć*⁷⁸.

Odmienna grupa teorii powstała za czasów oświecenia, czyli od końca XVII w. do początku XIX w. W tym okresie m.in. doszło do zeświecczenia państw europejskich oraz do sformułowania praw człowieka. Jednym z filozofów tego okresu jest Charles Luis de Montesquie (Monteskiusz, 1689-1755).

Wg Monteskiusza, prawo w najszerszym znaczeniu to konieczne stosunki wynikające z natury rzeczy⁷⁹. Jest ono równoznaczne z rozumem ludzkim⁸⁰. Prawo nie jest odzwierciedleniem uniwersalnego wzorca, wpływają na nie warunki życia ludzi⁸¹. Monteskiusz stworzył koncepcje "ducha praw", czyli różnych stosunków, jakie prawa mogą mieć z różnymi rzeczami. Za duchem praw powinien podążać ustawodawca. Przed prawem stanowionym istniały prawa natury, które wynikały z istoty człowieka⁸². Podstawowe prawo natury zaszczenia człowiekowi pojęcie Boga-stwórcy i zwraca go ku Niemu⁸³. Poza tym Monteskiusz wymienia takie prawa naturalne, jak:

⁷⁴ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 236-237.

⁷⁵ Mirosław Sadowski, *THOMASIVS Christian*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 172.

⁷⁶ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 239.

⁷⁷ Mirosław Sadowski, *THOMASIVS Christian*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 172.

⁷⁸ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 239.

⁷⁹ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2012, s. 228.

⁸⁰ *Tamże*, s. 229.

⁸¹ *Tamże*.

⁸² *Tamże*, s. 228-229.

⁸³ *Tamże*, s. 229.

- 1) pokój,
- 2) szukanie pożywienia, aby się utrzymać,
- 3) pociąg płciowy,
- 4) pragnienie życia w społeczności⁸⁴.

Prawa te są rezultatem racjonalnego pojmowania sytuacji człowieka w stanie natury, a ich rozumność oznacza ich względność, stąd racjonalizm wymaga, aby traktować je w zgodzie z ich duchem, a więc odpowiednio do warunków życia narodu⁸⁵.

Innym myślicielem tego okresu jest Christian Wolff (1679-1754). Uznaje się, że jego doktryna prawa naturalnego jest najbardziej dojrzałą w czasie oświecenia niemieckiego. Połączył on elementy humanistyczne i matematyczne⁸⁶.

Christian Wolff jest kontynuatorem racjonalistycznej koncepcji prawa natury Samuela Pufendorfa⁸⁷. Jego zdaniem prawo jest logicznym następstwem norm moralnych⁸⁸. Podstawą prawa naturalnego, prowadzącego ludzi do doskonałości, jest wiedza o istocie człowieka⁸⁹. Prawo naturalne określa postępowanie zarówno władcy, jak i poddanych⁹⁰. Poddani mają prawo do oporu, jeżeli władca narusza prawo naturalne⁹¹. Natomiast w odniesieniu do jednostki, prawo naturalne wymaga postępowania zgodnego z zasadą sprawiedliwości oraz w zgodzie ze swoimi naturalnymi zdolnościami, a także do zachowywania doskonałości wobec innych⁹².

Istotną postacią tych czasów jest Denis Diderot (1713-1784). Był on redaktorem Wielkiej Encyklopedii Francuskiej⁹³.

Odróżniał on rząd od społeczeństwa. Jego zdaniem rząd służy silnym, społeczeństwo natomiast chroni jednostkę⁹⁴. Wkładem Diderota w jusnaturalizm jest uznanie, że prawa rządzące przyrodą i prawa społeczne są tożsame, a prawa społeczne stanowią część ładu

⁸⁴ *Tamże*.

⁸⁵ *Tamże*.

⁸⁶ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 243

⁸⁷ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2012, s. 231.

⁸⁸ *Tamże*, s. 232.

⁸⁹ *Tamże*, s. 231-232.

⁹⁰ *Tamże*, s. 232.

⁹¹ *Tamże*.

⁹² Mirosław Sadowski, *WOLFF Christian*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 173.

⁹³ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa 2012, s. 233

⁹⁴ *Tamże*

naturalnego⁹⁵. Poglądy te zbliżone są do myśli Barucha Spinozy, jako że on też łączył prawa przyrody z prawem natury.

Filozofem, którego życie istotnie różniło się od życia Diderota, jest Jean Jacques Rousseau (1712-1778). Nie miał on gruntownego wykształcenia, kształcił się samemu. Poznał też świat przestępczy. Jego myśl wyrobiona była dzięki jego osobistym doświadczeniom, przeżyciom i marzeniom⁹⁶.

Dla Jeana Jacquesa Rousseau prawo natury wskazywane jest nie przez rozum, ale przez uczucia, czyli np. przez zasadę miłości wobec siebie i innych⁹⁷. Z natury ludzi wynika wolność, a pierwszym prawem tej natury jest zachowanie samego siebie⁹⁸. Rousseau przedstawia koncepcję umowy społecznej jako sposób powstania państwa znoszący negatywne skutki podziałów społecznych⁹⁹. Jednak za niezgodne z prawem natury uznaje umowy prowadzące do korzyści tylko jednej strony (monarchy)¹⁰⁰.

Jednym z istotniejszych filozofów tych czasów jest Immanuel Kant (1724-1804). Jest to na tyle istotny filozof, że Maria Szyszkowska na późniejszą filozofię używa terminu filozofii pokantowskiej¹⁰¹. Jego oryginalnym pomysłem jest to, że w zależności od myśli ukazywane są przedmioty. Dzięki temu pogodził on empiryzm i racjonalizm¹⁰².

Zdaniem Immanuela Kanta, prawo jest *całością warunków, które umożliwiają pogodzenie samowoli każdego z samowolą wszystkich pozostałych, według ogólnej zasady wolności, czyli zgodnie z imperatywem kategorycznym*¹⁰³. Imperatyw kategoryczny w filozofii Kanta jest ogólną regułą etyczną, a brzmi on tak: *postępuj tylko wedle takiej zasady, dzięki której możesz jednocześnie chcieć, żeby stała się powszechnym prawem*. Zasada ta jest podstawą systemów prawnych¹⁰⁴. Natomiast prawo natury to system prawa wynikający z

⁹⁵ Mirosław Sadowski, *DIDEROT Denis*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 135.

⁹⁶ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 252.

⁹⁷ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 234.

⁹⁸ *Tamże*.

⁹⁹ Marek Maciejewski, *ROUSSEAU Jean Jacques*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 161.

¹⁰⁰ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 235.

¹⁰¹ Zob. Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 163.

¹⁰² Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 269.

¹⁰³ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 254.

¹⁰⁴ *Tamże*.

czystego rozumu¹⁰⁵, czyli rozumu niezależnego od tego, co zmysłowe¹⁰⁶. Przyczyną tego prawa jest wewnętrzne prawodawstwo związane z rozumem praktycznym¹⁰⁷, tj. rozumu, którego sądy odnoszą się do świata ludzkiej wolności¹⁰⁸. Prawo naturalne obowiązuje odwiecznie, zarówno w stanie natury jak i w stanie państwowym¹⁰⁹. Powinno stanowić podstawę powstania prawa stanowionego¹¹⁰. Źródłem prawa naturalnego nie jest empirycznie pojmowana natura, ale abstrakcyjne idee racjonalne¹¹¹. Prawo natury poznaje się dzięki rozumowi¹¹².

O Immanuelu Kancie mówi się, że dokonał „przewrotu kopernikańskiego” w filozofii. Stało się to dzięki idei imperatywu kategorycznego. Przeniosła ona punkt rozważań z moralnego obiektywizmu na moralny subiektywizm. Ponadto teoretycy uzyskali nowy kierunek myślenia o prawie naturalnym: z norm prawa natury do natury¹¹³.

1.3 Renesans koncepcji prawa naturalnego

Po czasie intensywnego rozwoju myśli prawnonaturalnej przyszedł czas zmian. Był to czas różnych starć i wojen o zasięgu globalnym, które wymagały pewności co do prawa. Jusnaturalistyczna szkoła prawa w tym czasie nie miała wielu reprezentantów¹¹⁴. Jednym z nielicznych był Victor Cathrein, żyjący w latach 1845-1931.

Wg Victora Cathreina, prawo stanowione sprzeczne z prawem natury nie obowiązuje¹¹⁵. Postulował on skatalogowanie praw natury, ażeby umożliwić sprawną i niebudzącą wątpliwości kontrolę działalności prawodawczej władz publicznych¹¹⁶.

Kolejnym myślicielem tego okresu jest Rudolf Stammler (1856-1938). Żył on w podobnych czasach jak Cathrein. Jego filozofia prawa jest jednak odmienna. Stworzył on

¹⁰⁵ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 154.

¹⁰⁶ *Tamże*, s. 140.

¹⁰⁷ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 254.

¹⁰⁸ Mirosław Żelazny, *Kant Immanuel*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii. Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu.*, <<http://www.ptta.pl/pef/pdf/k/kanti.pdf>>.

¹⁰⁹ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 154.

¹¹⁰ *Tamże*, s. 152.

¹¹¹ Elżbieta Kundera, *KANT Immanuel*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 142.

¹¹² Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 154.

¹¹³ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 278-279.

¹¹⁴ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 271.

¹¹⁵ Tomasz Scheffler, *CATHREIN Victor*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 593.

¹¹⁶ *Tamże*.

teorię prawa natury o zmiennej treści¹¹⁷. Prawo wg niego jest instytucją pierwotną, która jest cechą każdego społeczeństwa, bo społeczeństwo ze swojej istoty jest zawsze przejawem stosunków społecznych¹¹⁸. Natomiast prawo natury jego zdaniem to oczywisty nakaz rozumu¹¹⁹. Prawodawcą i źródłem prawa natury jest rozum człowieka¹²⁰. Prawo te posiada zmienną treść, zależną od warunków jego kształtowania¹²¹, która jednak zawsze jest determinowana przez stałą zasadę sprawiedliwości¹²². Stammler jako innego określenia prawa natury użył zwrotu prawo słuszne¹²³. Sprzeciwiał się katalogowaniu praw natury¹²⁴.

Rudolf Stammler oraz Victor Cathrein, żyjąc w podobnych czasach, stworzyli odmienne doktryny prawnonaturale. Można by mieć wątpliwość, czy ich odmiennosc w poglądach wpłynęła na to, że jusnaturalizm się odrodził. Te odmienne poglądy musiały jednak u części znawców wywołać pewną niepewność oraz pragnienie zrozumienia. Odrodzenie myśli prawonaturalnej pozostało dla młodszych. Tzw. renesans myśli prawonaturalnej nadszedł po II wojnie światowej. Za inicjatora tego okresu uznać można Gustava Radbrucha¹²⁵.

Gustav Radbruch (1878-1949) kształcił swoją filozofię w okresie dominacji pozytywizmu prawniczego, jak i w okresie renesansu prawa naturalnego. Początkowo był on zwolennikiem pozytywizmu prawnego, jednak po II wojnie światowej zmienił poglądy¹²⁶.

Wg Radbrucha prawo jest częścią świata kultury¹²⁷, a jego istotą jest sprawiedliwość, która pozwala odróżnić je od ustawowego bezprawia¹²⁸. Natomiast prawo natury to prawo ponad-ustawowe wyrastające ze świadomości społecznej i politycznej ludzi określonej epoki historycznej¹²⁹. Jest tworem kulturowym, uprzedmiotowionym stosunkiem człowieka do

¹¹⁷ Marek Maciejewski, *STAMMLER Rudolf*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 627.

¹¹⁸ *Tamże*.

¹¹⁹ *Tamże*, s. 628.

¹²⁰ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 196.

¹²¹ Marek Maciejewski, *STAMMLER Rudolf*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 628.

¹²² *Tamże*.

¹²³ *Tamże*.

¹²⁴ *Tamże*.

¹²⁵ Maria Zmierzak. *Renesans koncepcji prawa natury po II wojnie światowej*. W: *Prawo natury w doktrynach polityczno-prawnych Europy*. Pod red. Marii Zmierzak. Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2006, s. 100-102.

¹²⁶ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 293.

¹²⁷ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 214.

¹²⁸ Marek Maciejewski, *RADBRUCH Gustav*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 623.

¹²⁹ *Tamże*, s. 623-624.

idealnych wartości¹³⁰, produktem świadomej działalności człowieka¹³¹. Powiązane jest ono z naturą człowieka¹³². Prawo natury nie jest ani poznawalne ani nie można przedstawić dowodu potwierdzającego jego istnienie¹³³. Mimo tego jest ono silniejsze od prawa stanowionego¹³⁴. Jego treść wyznaczają konkretne warunki życia¹³⁵.

Interesującym filozofem jusnaturalnym tego okresu jest Lon Luvois Fuller (1902-1978). Był on głównym przedstawicielem amerykańskiego jusnaturalizmu. Swoje poglądy przedstawiał m.in. w powieściowej formie, opisując np. zmiany w prawie uczynione przez wymyślnego króla Rexa¹³⁶.

Lon Luvois Fuller jest twórcą tzw. formalnego prawa natury¹³⁷. Jego zdaniem istnieje konieczny związek między prawem a moralnością¹³⁸. By prawo było prawem, musi czynić zadość wymogom składającym się na formalne prawo natury (wewnętrzną moralnością prawa)¹³⁹. Warunki te to:

- 1) uniwersalność i ogólność unormowań,
- 2) jawność unormowań wyrażająca się poprzez możliwość zapoznania się z nimi przez członków społeczności,
- 3) przestrzeganie zasady *lex retro non agit*,
- 4) jasność i zrozumiałość unormowań,
- 5) niesprzeczność unormowań,
- 6) stanowienie zasad możliwych do spełnienia,
- 7) stabilność unormowań,
- 8) praworządność, tzn. przestrzeganie prawa przez władze w stopniu nie mniejszym niż wskazanym dla obywateli¹⁴⁰.

¹³⁰ Maria Szyszkowska, *Zarys filozofii prawa*, s. 219.

¹³¹ *Tamże*, s.220.

¹³² *Tamże*, s. 219.

¹³³ *Tamże*, s. 216.

¹³⁴ *Tamże*, s. 219.

¹³⁵ *Tamże*, s. 220.

¹³⁶ Zob. Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 302, 305.

¹³⁷ Tomasz Scheffler, *FULLER Lon Luvois*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 601.

¹³⁸ *Tamże*.

¹³⁹ *Tamże*, s. 601- 602.

¹⁴⁰ *Tamże*, s. 602.

Podstawowym celem prawa jest ochrona życia¹⁴¹. Fuller odcina się od teistycznych koncepcji prawa natury wskazując, że w człowieku i społeczeństwie tkwi źródło prawa¹⁴². Pomimo tego, że główną uwagę skupia na formalny prawie natury, formułuje też główną zasadę materialnego prawa natury. Brzmi ona: *rozszerzaj, utrzymuj i zachowuj integralność kanałów porozumiewania się, za których pośrednictwem człowiek przekazać może co postrzega, odczuwa i czego pragnie*¹⁴³. Zasada ta dotyczy też porozumiewania się między grupą a jednostką czy między grupami¹⁴⁴.

Ze względu na rozróżnienie elementów treściowych i formalnych, doktrynę Fullera uznaje się jako nowatorską interpretację prawa natury. Nie jest to jednak teoria rewolucyjna¹⁴⁵.

Innym filozofem tego okresu jest John Wild (1896-1969). Jest on współtwórcą tzw. dynamicznej koncepcji prawa natury¹⁴⁶. Nawiązuje on do klasycznych teorii prawa natury, takich jak teorie Platona, Arystotelesa i Tomasza z Akwinu¹⁴⁷. Podstawą jego koncepcji jest podział rzeczywistości na rzeczywistość ukrytą, która jest niezmienna i doskonała, oraz na rzeczywistość dostępną naszemu poznaniu, która jest zmienna i niedoskonała¹⁴⁸. W świecie działają siły, "tendencje", które ukierunkowują zmienną rzeczywistość do utożsamienia się z rzeczywistością niezmienną¹⁴⁹. Zaburzenie tych "tendencji" prowadzi do zła¹⁵⁰. Wszystko to odnosi się także do prawa¹⁵¹. Prawo natury wg Wilda to *powszechny wzór działania, mający zastosowanie wszędzie, do wszystkich ludzi, wymagany przez naturę człowieka do jej udoskonalenia*¹⁵². Normy prawa natury są wyrazem "tendencji" w sferze prawnej¹⁵³, przekształcają one prawo stanowione¹⁵⁴. Ponadto normy prawa natury współwystępują ze

¹⁴¹ *Tamże*.

¹⁴² *Tamże*.

¹⁴³ *Tamże*.

¹⁴⁴ *Tamże*.

¹⁴⁵ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 314-317.

¹⁴⁶ Tomasz Scheffler, *WILD John*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 630.

¹⁴⁷ Jerzy Stelmach, Ryszard Sarkowicz, *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1988. s. 76.

¹⁴⁸ Tomasz Scheffler, *WILD John*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 630.

¹⁴⁹ *Tamże*.

¹⁵⁰ *Tamże*.

¹⁵¹ *Tamże*.

¹⁵² *Tamże*, s. 630-631.

¹⁵³ *Tamże*, s. 631.

¹⁵⁴ *Tamże*.

zjawiskami psychicznymi, takimi jak np. poczucie powinności¹⁵⁵. Zdaniem Wilda organy prawa powinny działać zgodnie z "tendencjami" aby zapewnić przyrost dobra¹⁵⁶.

Kolejnym jusnaturalistą był Alfred Verdross-Drossberg (1890-1980). Wg Verdrossa, w naturze człowieka należy szukać fundamentów każdego porządku prawnego¹⁵⁷. Prawo natury to *dane momenty społeczne, wcześniejsze od prawa pozytywnego, które mogą być wywiedzione z naszej ludzkiej dążącej do celu natury*¹⁵⁸. Istnieją dwie grupy reguł prawa natury: pierwotne – niezmiennie, oraz pochodne, tworzące dynamiczne prawo natury¹⁵⁹. Pierwotne reguły prawa natury są to podstawowe reguły życia społecznego, czyli np. nakaz posłuchu wobec prawnych rozkazów władzy¹⁶⁰. Pochodne natomiast są to reguły powstałe w wyniku dostosowania reguł pierwotnych do danej sytuacji społecznej, politycznej lub ekonomicznej¹⁶¹. Rządzący, jeżeli chce zapewnić trwały porządek dla obywateli, powinien kierować się prawem natury¹⁶². Prawo natury jest częścią moralności społecznej¹⁶³.

Kolejnym amerykańskim jusnaturalistą, poza Johnem Wildem, jest Filmer Stuart Cuckow Northrop (1893-1992). Jego koncepcja określana jest mianem antropologicznej wizji prawnonaturalnej. Jego zdaniem, przed doktryną prawa natury stoją cztery podstawowe zadania:

- 1) określenie filozofii natury odpowiadających regułom prawa natury,
- 2) zanalizowanie empirycznie sprawdzonych teorii współczesnej nauki przyrodniczej,
- 3) zestawienie ze sobą obu tych filozofii,
- 4) wyodrębnienie filozofii przyrody¹⁶⁴.

Zadania te podejmuje w pewnym zakresie filozoficzna antropologia. Ponadto, Northrop odnosi się do kwestii normatywnej teorii społecznej, która powinna składać się z pojęć poznawczych prawa, etyki i *etyki prawa umowy* o charakterze *najbardziej podstawowym*, będące zarazem

¹⁵⁵ *Tamże*.

¹⁵⁶ *Tamże*.

¹⁵⁷ Tomasz Scheffler, *VERDROSS-DROSSBERG Alfred*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 629.

¹⁵⁸ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 290.

¹⁵⁹ Tomasz Scheffler, *VERDROSS-DROSSBERG Alfred*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 629.

¹⁶⁰ *Tamże*.

¹⁶¹ *Tamże*.

¹⁶² Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 291.

¹⁶³ *Tamże*.

¹⁶⁴ Jerzy Stelmach, Ryszard Sarkowicz, *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, s. 77.

wspólne poszczególnym kulturą. Poprawna teoria normatywna ma umożliwić zbudowanie oraz *sformalizowanie imperatywu kategorycznego dla rozumianego jako »umowne« prawa*¹⁶⁵. Jak widać jest to nawiązanie do myśli Immanuela Kanta.

Innym z amerykańskich filozofów zajmujących się prawem natury jest Edmond Cahn (1906-1964). Jest on twórcą psychologicznej koncepcji prawa natury o zmiennej treści¹⁶⁶. Traktuje on człowieka jako istotę biologiczną – zwierzę ludzkie, którego poczucie niesprawiedliwości jest *reakcją sympatyczną na krzywdę, przerażenie, wstrząs, dezaprobatę, gniew, te doznania organizmu, [...] które przygotowują zwierzę ludzkie, by przeciwstawić się atakowi [...]. Niesprawiedliwość jest przekształcona w atak, poczucie niesprawiedliwości jest narzędziem za pomocą którego atak jest określony i przygotowuje się obronę [...]. Zwierzę ludzkie jest predysponowane do zwalczania niesprawiedliwości. Ta predyspozycja, podobnie jak inne naturalne zdolności, jest tak zbudowana, by rezultatem jej było działanie*¹⁶⁷. Poczucie niesprawiedliwości jest aktywnym i spontanicznym źródłem prawa, *włączającym swój prąd do strumienia prawnego i uczestniczącym ad hoc w kształtowaniu ogólnych reguł prawnych i konkretnych orzeczeń*¹⁶⁸.

Jeszcze innym amerykańskim jusnaturalistą jest Clarence Morris (1903-1985). Koncepcję Clarenca Morrisa można zaliczyć do substancjonalnych wizji prawnonaturalnych¹⁶⁹. Jego zdaniem z istnieniem jakościowo "dobrego prawa" powiązana jest możliwość spełniania sprawiedliwości¹⁷⁰. By prawo było dobre, powinno:

- 1) mieć za zadanie *służenie społeczeństwu i wspieranie tkwiących w człowieku »wrodzonych aspiracji«*¹⁷¹,
- 2) być racjonalne,
- 3) być tworzone, interpretowane i stosowane odpowiednio do środowiska naturalnego ludzi danej kultury i kultury, w jakiej działa¹⁷².

¹⁶⁵ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 291-292.

¹⁶⁶ *Tamże*, s. 292.

¹⁶⁷ Edmond Cahn, *The Sense of Injustice. An Anthropocentric View of Law*, New York, 1949, s. 24.

¹⁶⁸ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 292.

¹⁶⁹ *Tamże*.

¹⁷⁰ *Tamże*.

¹⁷¹ Jerzy Stelmach, Ryszard Sarkowicz, *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, s. 79.

¹⁷² *Zob. Tamże*

Kolejny z filozofów amerykańskich, Jerome Hall (1901-1992) nie tworzył, podobnie jak Clarence Morrisa, od razu po II wojnie światowej¹⁷³. Jerome Hall za niewłaściwe uznaje wyłączenie jurysprudencji z filozofii, dlatego próbuje przywrócić właściwy stan, tzw. zintegrowanej jurysprudencji, która zajmowałaby się normami, wartościami oraz zachowaniami społecznymi, łącząc tym samym cechy charakterystyczne dla pozytywizmu, prawa naturalnego oraz realizmu i socjologizmu prawniczego¹⁷⁴. Dla określenia prawa Hall zwraca się do zdrowych wartości (moralności), której normy od norm prawnych różnią się wagą etyczną, funkcjami, rozmiarem, rodzajem dobra, któremu służą, skutecznością norm¹⁷⁵. Wartości pozaprawne służą ocenie poprawności i obowiązywania prawa¹⁷⁶.

Kolejnym współczesnym filozofem prawa natury jest Michael Moor. Koncepcja Michaela Moora charakteryzuje prawo wg funkcji¹⁷⁷. Jego podejście do prawa naturalnego określane jest jako miękkie¹⁷⁸. Zdaniem Moora, system prawa i indywidualne normy mają funkcje, a istota prawa mogłaby się zawierać w tych funkcjach¹⁷⁹. Żeby przedmiot czy instytucja miały funkcje, powinny spełniać warunki dotyczące: cechy działania, celu efektywności, celowości przebiegu procesu, wartości¹⁸⁰. Tezy prawa naturalnego, co do cech funkcji prawnych, są prawdziwe wtedy, gdy wykaże się, że te różnorodne warunki (cechy) są przekonujące i norma prawna zawodzi w wykonywaniu jej funkcji, gdy nie służy jako racjonalna reguła postępowania¹⁸¹. Gdy w prawie ujęte jest wyraźnie jakieś dobro (wartość), wtedy możliwe jest uznanie zasad prawa naturalnego za prawdziwe¹⁸².

Myśl kolejnego z myślicieli, Egđara Bodenheimera (1908-1991), jest dialektycznym podejściem obejmującym analizę pojęciową podporządkowaną tworzeniu syntetycznego zarysu natury i funkcji prawa¹⁸³. Opowiada się za integralną jurysprudencją¹⁸⁴ podobnie jak Jerome Hall. Łączy prawo ze sprawiedliwością¹⁸⁵. Ważność prawa zależy od elementarnych

¹⁷³ Zob. *Tamże*, s. 79-80.

¹⁷⁴ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 293.

¹⁷⁵ *Tamże*.

¹⁷⁶ *Tamże*.

¹⁷⁷ *Tamże*, s. 300.

¹⁷⁸ *Tamże*.

¹⁷⁹ *Tamże*.

¹⁸⁰ *Tamże*.

¹⁸¹ *Tamże*.

¹⁸² *Tamże*.

¹⁸³ *Tamże*, s. 302.

¹⁸⁴ *Tamże*.

¹⁸⁵ *Tamże*.

norm prawnonaturalnych wpisanych do prawa pozytywnego (takie jak np. zasady sprawiedliwego procesu) oraz norm niewpisanych, co ma umożliwić uchylene skandalicznych, nieludzkich i wyraźnie różnych rozstrzygnięć sędziów¹⁸⁶. W pozostałych przypadkach zasady prawnonaturalne są nieformalnymi podstawami prawa¹⁸⁷.

Ostatnim godnym uwagi myślicielem jest Helmut Coing (1912-2000). Helmut Coing uważał, że prawo to porządek mający na celu utrzymanie pewnego ładu społecznego i sprawiedliwości. Prawo natury natomiast niewiele ma wspólnego z naturą jako biologią czy genetyką, bo jest to suma zasad sprawiedliwości. Prawa natury są zarazem ogólnymi zasadami, które muszą być respektowane przez prawo. Są one poznawalne racjonalnie i obiektywnie. Na sumę zasad sprawiedliwości zdaniem Coinga składają się zasady:

- 1) odnoszące się do sprawiedliwości wyrównawczej – np. *pacta sunt servanda*
- 2) odnoszące się do sprawiedliwości dystrybucyjnej – np. zasada równości
- 3) odnoszące się do tzw. sprawiedliwości ochronnej (dot. państwa) – np. zasada poszanowania praw jednostki
- 4) mieszczące się w sprawiedliwości ochronnej zasady dotyczące prawa karnego – np. proporcjonalność kary do winy

Zasady te są ponadczasowe¹⁸⁸. Ponadto Coing uznawał prawo do oporu w wypadku rozmyślnego naruszania prawa naturalnego przez władze¹⁸⁹.

1.4 Nowa teoria prawa naturalnego

Nowa teoria prawa naturalnego to nazwa określająca szczególne odrodzenie i rewizje tomistycznej teorii prawa naturalnego¹⁹⁰. Za datę powstania można uznać rok 1965, w którym Germain Grisez opublikował komentarz do art. 2 kwestii 94 *Summy Teologicznej* Tomasza z Akwinu. Nową teorię prawa naturalnego przyjąć można za najsilniejszą myśl prawnonaturalną współczesnej anglosaskiej jurysprudencji. Jest prężnie działającym ośrodkiem etyki chrześcijańskiej, dającym jasne i stanowcze odpowiedzi na pytania dotyczące aborcji, eutanazji czy małżeństw homoseksualnych. Źródłem teorii, oczywiście oprócz myśli

¹⁸⁶ *Tamże*, s. 302-303.

¹⁸⁷ *Tamże*, s. 303.

¹⁸⁸ Maria Zmierzak. *Renesans koncepcji...*, s. 103-105.

¹⁸⁹ Jerzy Oniszczyk, *Filozofia...*, s. 303.

¹⁹⁰ Christopher Tollefsen, *The New Natural Law Theory*, "Lyceum", tom 10, 2008, nr 1, <http://lyceumphilosophy.com/?q=node/97>, (dostęp 10.01.2015), s. 1.

Tomasza z Akwinu, jest też poniekąd myśl Arystotelesa¹⁹¹. Pomimo odwoływania się do Tomasza z Akwinu, teoria ta nie jest egzegezą i w niektórych kwestiach jest sprzeczna z jego poglądami¹⁹². Tym, co myśl tę wyróżnia na tle innych doktryn prawnonaturalnych, to unikanie twierdzeń dotyczących jakiegokolwiek transcendencji oraz unikanie wywodzenia powinności z tego jak jest¹⁹³. Przedstawicielami nowej teorii prawa naturalnego są Germain Grisez, John Finnis, Joseph Boyle, Olaf Tollefsen, Robert P. George, Patrick Lee, Fr. Peter Ryan, S. J., Gerard Bradley, William E. May, Christian Brugger, Christopher Tollefsen. Najbardziej charakterystycznymi obszarami ich wkładu są:

- 1) podstawy myśli moralnej i rozumu praktycznego;
- 2) kazuistyka, szczególnie zajmująca się kwestiami odbierania życia, prokreacji i mówienia prawdy;
- 3) natura działań ludzkich;
- 4) natura autorytetu politycznego i dobra wspólnego;
- 5) ostateczny koniec istot ludzkich¹⁹⁴.

Najbardziej systematycznym a zarazem najobszerniejszym wykładem doktryny jest dzieło Johna Finnisa z 1980 roku pod tytułem *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*¹⁹⁵.

Artykuł, który zapoczątkował nową teorię prawa naturalnego, to *The First Principle of Practical Reason: A Commentary on the Summa Theologiae, 1-2 Question 94, Article 2* Germaina Griseza z 1965 roku. Grisez zaproponował w nim inną interpretację pierwszej zasady praktycznego rozumu u św. Tomasza z Akwinu, która zazwyczaj jest rozumiana jako *czyni dobro, unikaj zła*¹⁹⁶. Wg niego zasada ta brzmi: *dobro ma być czynione i należy do niego dążyć, zło zaś jest tym, czego należy unikać*¹⁹⁷. Jak widać, tak rozumiana zasada nie jest nakazem moralnym. Zapobiega jednak bezsensowności rozumowania praktycznego, gdyż nakazuje eliminowanie bezsensowności, gdy zostanie odkryta. Bezsensowność ta pojawia się, gdy zatraca się cel rozumowania, a celem praktycznej wiedzy jest rozumne kierowanie postępowaniem do pełni człowieczeństwa. Przyczynienie się do realizacji jakiegoś dobra jest

¹⁹¹ Agata Miętek, *Rozumność praktyczna jako podstawa prawa. John Finnis i nowa teoria prawa naturalnego.*, [w:] *Filozofia prawa a praktyka prawnicza*, red: Agnieszka Orłowska, Paweł Polaczuk, Lucjan Świto, Olsztyn, 2010, s. 99-107, s. 99-100.

¹⁹² Christopher Tollefsen, *The New Natural...*, s. 1.

¹⁹³ Agata Miętek, *Rozumność praktyczna...*, s. 100.

¹⁹⁴ Christopher Tollefsen, *The New Natural...*, s. 1.

¹⁹⁵ Agata Miętek, *Rozumność praktyczna...*, s. 99.

¹⁹⁶ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu. O teorii prawa naturalnego Johna Finnisa*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004, s. 11-13.

¹⁹⁷ *Tamże*, s. 12.

warunkiem sensowności rozumowania praktycznego, gdyż w innym przypadku nic nie jest dodane do praktycznej wiedzy¹⁹⁸. Inną pracą powiązaną z nową teorią prawa naturalnego z przed 1980 roku jest esej z 1970 *Toward a Consistent Natural Law Ethics of Killing* autorstwa Germaina Griseza. W pracy tej argumentuje się, że złe zawsze i wszędzie są nie tylko zabójstwo, samobójstwo, aborcja wymuszona (bezpośrednia) czy eutanazja, ale także złymi są kara śmierci czy umyślne zabijanie na wojnie. Przed 1980 rokiem powstały jeszcze takie prace jak *Free Choice: A Self-Referential Argument* z 1976 roku, autorstwa Josepha M. Boyle'a, Germaina Griseza, i Olafa Tollefsena, zajmująca się obroną teorii o wolnej woli, oraz *Life and Death with Liberty and Justice* z 1979 roku autorstwa Josepha M Boyle'a i Germaina Griseza. Praca *Life and Death with Liberty and Justice* wraz z dziełem Johna Finnisa *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne* stała się początkiem dyskusji pomiędzy Josephem M. Boylem, Germainem Grisezem a Johnem Finnisem o teorii politycznej. W dziele tym autorzy przyznają, że niewłaściwie byłoby gdyby państwo inkorporowało niezależne wartości moralne w swoje zasady rządzenia, a dalej w zasadę dobra wspólnego¹⁹⁹.

Znacznie więcej prac nowej teorii prawa naturalnego powstało już po 1980 r, co jest skutkiem dalszego rozwoju teorii oraz potrzebą odpowiedzi na krytykę. Jedną z tych prac jest *Every Marital Act Ought To Be Open to New Life: Toward a Clearer Understanding* Germaina Griseza, Josepha Boyle'a, Johna Finnisa, i Williama E. May'a z roku 1988, poruszająca temat antykoncepcji. Zawiera pogląd, że antykoncepcja nie jest grzeszna bądź moralnie niewłaściwa. Inną pracą jest *Moral Absolutes: Tradition, Revision, and Truth* Johna Finnisa z roku 1991, w której broni się poglądu o moralnych absolutach, tj. normach, które określają czyny będące zawsze i wszędzie niewłaściwe. W *The Way of The Lord Jesus Christ, Volume 3: Difficult Moral Questions* z roku 1997 Germain Grisez uważa, że normy moralne zakazujące pewnych intencji są niewłaściwe – ograniczają one wybór. Jednak prawa osoba musi aktywnie dążyć do dobra i je promować, co wymaga formowania prawych zobowiązań, jak też innych szczególnych czynów. Dzieło *Aquinas: Moral, Political, and Legal Theory* Johna Finnisa z roku 1998 jest egzegezą poglądów św. Tomasza z Akwinu. Myśliciele Nowej Teorii Prawa Naturalnego nie zawsze się ze sobą zgadzają, co widać na przykładzie pracy Roberta P. George'a, *The Clash of Orthodoxies: Law, Religion, and Morality in Crisis* z 2001 roku, która zawiera wewnątrz ideową dyskusję na temat granic władzy politycznej²⁰⁰. W 2008 roku pojawia się artykuł

¹⁹⁸ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 11-13

¹⁹⁹ Christopher Tollefsen, *The New Natural...*, s. 5-13.

²⁰⁰ *Tamże*, s. 5-14.

Christophera Tollefsena *The New Natural Law Theory* zawierający opis nowej teorii prawa naturalnego. Ważnym momentem w historii teorii jest wydanie w 2011 roku drugiej edycji książki *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne* Johna Finnisa, zawierającej postscriptum autora będące odpowiedzią na dotychczasową dyskusję i krytykę.

Rozdział II

Koncepcja prawa naturalnego w ujęciu Johna Finnis

2.1 Podstawy koncepcji

Finnis, budując teorię, odwołuje się do dostępnych wszystkim w poznaniu praktycznym podstawowych form dobra oraz podstawowych wymagań rozumności praktycznej²⁰¹. Wg Finnis

- 1) *pewien zbiór podstawowych zasad praktycznych wskazujący na podstawowe formy ludzkiego rozwoju jako na dobra, do których człowiek ma dążyć i które ma realizować – zasady te są w taki czy inny sposób stosowane przez wszystkich, którzy zastanawiają się, jak postępować, niezależnie od słuszności ich wniosków*
- 2) *pewien zbiór podstawowych wymagań metodologicznych rozumności praktycznej [...], wyróżniający rzetelne myślenie praktyczne i dostarczający kryteriów dla rozróżnienia pomiędzy czynami, które [...] są rozumne w sposób bezwzględny [...] a czynami nierozumnymi w sposób bezwzględny, tj. pomiędzy postępowaniem moralnie słusznym a niesłusznym*
- 3) *zbiór ogólnych norm moralnych*²⁰²

Dwie pierwsze części definicji są podstawą do wydawania sądów moralnych i dotyczą poznania praktycznego²⁰³. Pierwszy człon definicji, podstawowe formy ludzkiego rozwoju, opisywane są też jako podstawowe dobra czy podstawowe formy ludzkiego dobra²⁰⁴. Finnis uznaje, że jest ich siedem, tj.:

- 1) życie
- 2) wiedza
- 3) zabawa
- 4) przeżycia estetyczne
- 5) życie w społeczności (przyjaźń)
- 6) rozumność praktyczna

²⁰¹ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 15.

²⁰² John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, przeł. Karolina Lossman, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2001. s. 31.

²⁰³ *Tamże*, s. 69.

²⁰⁴ *Zob. Tamże*, s. VI.

7) „religia”²⁰⁵

Są one podstawowe, ponieważ są jednakowo oczywiste, oraz dlatego, że nie jest możliwe analityczne sprowadzenie jednej wartości do drugiej. Są one równie ważne. Nie możliwa jest ich pełna realizacja, ale można mówić o uczestnictwie w nich. Wszelkie inne wartości są albo kombinacją, albo uszczegółowieniem, albo ich innym określeniem, gdyż można je różnie nazywać²⁰⁶. Finnis, razem z Germainem Grisezem i Josephem Boylem w artykule *Practical Principles, Moral Truth, and Ultimate Ends* z 1987 r. modyfikują listę podstawowych dóbr. Zmienioną wersję listy autorzy uznają jako adekwatniejszą. Łączy ona wiedzę z doznaniem estetycznym, zabawę przerabia na pewien stopień doskonałości w pracy i zabawie, życie w społeczności zamienia na harmonie w różnych formach życia społecznego, np. takich jak przyjaźń, sąsiedowanie, itp. Jako podstawowa wartość nieuznana jest rozumność praktyczna, dodane są jednak wartości harmonii w życiu indywidualnym między uczuciami a personalnymi osądami i wyborami oraz harmonii między działaniami, osądami i wyborami a tym, jak się siebie wyraża, czyli skrótowo spokój sumienia i zgodność ze sobą. „Religia” uszczegółowiona jest jako harmonia w relacjach z ponadludzkim źródłem sensu i wartości. Trzy pierwsze podstawowe wartości określane są jako zasadnicze, czyli takie, które nie są zależne od wyboru, nawet jeżeli są zależne od czynów. Pozostałe uznane są za wartości refleksyjne lub zwrotne, w zależności od tłumaczenia. Upraszczając, lista ta wygląda następująco:

Podstawowe wartości

- zasadnicze

- 1) życie
- 2) wiedza i doznania estetyczne
- 3) pewien stopień doskonałości w pracy i zabawie

- zwrotne/refleksyjne

- 4) harmonia w różnych formach życia społecznego
- 5) spokój sumienia
- 6) zgodność ze sobą
- 7) „religia”²⁰⁷.

²⁰⁵ *Tamże*, s. 15.

²⁰⁶ *Tamże*, s. 15-25.

²⁰⁷ Zob. John M. Finnis, Germain Grisez, Joseph Boyle, *Practical Principles, Moral Truth, and Ultimate Ends* (1987) w: *Journal Articles*. Paper 846, http://scholarship.law.nd.edu/law_faculty_scholarship/846 (30.04.2016), s. 107-108.

a.d. 1) Życie

Życie jest podstawową wartością odpowiadającą dążeniu do przetrwania. Oznacza ono wszelki aspekt witalności, a więc dbałość o zdrowie fizyczne i psychiczne oraz wolność od bólu, a także bezpieczeństwo fizyczne²⁰⁸. Jego aspektem jest też prokreacja, w znaczeniu dążenia do przekazania życia²⁰⁹.

a.d. 2) Wiedza i doznania estetyczne

Wiedza jest wartością szeroko opisywaną przez Finnis, m.in. dlatego, że jest wartością, za której oczywistością argumentuje. Oznacza ona pewne osiągnięcie dotyczące prawdy. To, że wiedza jest wartością, nie oznacza jednak, że poznanie wszystkiego jest w takim samym stopniu wartościowe. Przez stwierdzenie, że wiedza jest wartością, Finnis rozumie to, że ludzka aktywność związana z poszukiwaniem wiedzy jest zrozumiała, choć nie zawsze musi być rozumna. Jako że jest to podstawowa wartość, nie chodzi tutaj o wiedzę służącą innym celom, np. praktyce²¹⁰. Natomiast doznanie estetyczne może być składnikiem innych działań, jak również być zachowaniem bezpośrednio zorientowanym na doświadczanie piękna. Zachowania bezpośrednio skierowane na doświadczanie piękna pozwalają na przyjęcie doznania estetycznego za odrębną, pierwotną wartość²¹¹.

a.d. 3) Pewien stopień doskonałości w pracy i zabawie

Przejawia się on nie tylko w czynnościach jawnie służących rozrywce, lecz także w takich, które tradycyjnie uważane są za poważne, np. biznes²¹².

a.d. 4) Harmonia w różnych formach życia społecznego

Najślabszą postacią tej wartości jest zapewnienie minimum pokoju i harmonii między ludźmi, najsilniejszą natomiast jest przyjaźń²¹³.

²⁰⁸ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 21.

²⁰⁹ Zob. John M. Finnis, Germain Grisez, Joseph Boyle, *Practical Principles...*, s. 107-108.

²¹⁰ Zob. John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 69-72.

²¹¹ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 22-23.

²¹² *Tamże*, s. 22.

²¹³ *Tamże*.

a.d. 5) Spokój sumienia; a.d. 6) Zgodność ze sobą

„Spokój sumienia” i „zgodność ze sobą” są to uproszczone nazwy wynikające z autorskiej interpretacji. Wartości te opisane są w inny sposób. Ich istotą jest harmonia w życiu dotycząca uczuć, osądów, wyborów oraz harmonia między osądami, wyborami a działaniami²¹⁴.

a.d. 7) „Religia”

„Religia” w ujęciu Finnis’a oznacza szersze spojrzenie na to, co jest ponad-człowiecze. *Wyraża ona ludzką zdolność i potrzebę wykraczania poza wymiar własnego życia i wymiar kosmosu, poprzez stawianie egzystencjalnych pytań i poszukiwanie na nie odpowiedzi. „Religia” jest samą zdolnością stawiania pytań egzystencjalnych.* Doświadczają tego także niewierzący²¹⁵. W artykule *Practical Principles, Moral Truth, and Ultimate Ends* wartość ta określona jest jako harmonia z ponad-człowieczym źródłem sensu i wartości²¹⁶.

Istotną w koncepcji Finnis’a jest pominięta w nowszej liście rozumność praktyczna (mądrość). Wg Finnis’a jest to zdolność efektywnego posługiwania się własnym rozumem zwieńczona działaniem, przy wyborze linii postępowania, stylu życia czy sposobu kształtowania własnej osobowości. Wartość ta angażuje wolność i rozum, wymaga uczciwości i autentyczności, jest jednak wystarczająco spójna, by stanowić całość²¹⁷. Podane wcześniej podstawowe wartości są sposobnością do istnienia pełnego. Nie decydują jeszcze o postępowaniu człowieka, stanowią one jednak punkt wyjścia dla rozumu praktycznego. Spośród tych wartości każdy musi wybrać²¹⁸, uporządkować je i ustalić ich własną hierarchię²¹⁹. Dopiero rozumność praktyczna i jej wymogi pozwalają człowiekowi na dokonanie konkretnych rozstrzygnięć moralnych z wybranych przed-moralnych dóbr²²⁰. Wymogi rozumności praktycznej wskazują, zgodnie z interpretacją Pawła Łabienca, *co trzeba czynić, myśleć lub kim trzeba być, aby mieć udział w podstawowej wartości rozumności praktycznej*²²¹. Wymogi te, według Finnis’a, prowadzą do

²¹⁴ Zob. John M. Finnis, Germain Grisez, Joseph Boyle, *Practical Principles...*, s. 107-108.

²¹⁵ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 23.

²¹⁶ Zob. John M. Finnis, Germain Grisez, Joseph Boyle, *Practical Principles...*, s. 107-108.

²¹⁷ John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 101.

²¹⁸ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 125-126.

²¹⁹ Mirosław Sadowski, *FINNIS John Mitchell*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 599.

²²⁰ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 125.

²²¹ *Tamże*.

spełnienia własnej natury każdego poszczególnego człowieka, a spełnienie te dokonuje się poprzez wspólnotę²²². Ich katalog wygląda następująco:

1) wymóg spójnego (koherentnego) planu życia

W księdze Mądrości Syracha, będącej w katolickim kanonie Biblii, jest napisane: *We wszystkich sprawach pamiętaj o swoim kresie* (Syr, 7,36). Zdaniem Finnisa myśl ta wyraża powyższy wymóg. Zgodnie z nim trzeba całościowo traktować swoje życie, wyznaczać sobie uporządkowany zbiór celów, będących spójnymi wobec siebie. Zadania te muszą być możliwe do zrealizowania. Działający musi zachowywać się konsekwentnie, uwzględniać *zasadnicze zadania porządkujące życie w pewną jedność*²²³.

2) zakaz arbitralnego przedkładania jednych wartości nad innymi

Służy to zapobieganiu skłonności do wybierania niektórych dóbr podstawowych i tym samym odrzucaniu pozostałych. Zdaniem Finnisa jest to postępowanie nierozumne²²⁴.

3) zakaz arbitralnego faworyzowania jednych osób względem drugih

4) wymóg zachowania dystansu, obiektywności

5) wymóg podejmowania odpowiedzialności, zaangażowania

6) wymóg uwzględniania (w ograniczonym zakresie) przy podejmowaniu decyzji ich konsekwencji

Nie oznacza to jednak rachunku tego, co daje nam więcej przyjemności, ponieważ Finnis stoi na stanowisku, że różnych form przyjemności czy nieprzyjemności nie można porównywać²²⁵.

7) wymóg uwzględniania wszystkich podstawowych wartości

Jest to wynikiem równości względem siebie tych wartości²²⁶.

8) wymóg uwzględniania w działaniu dobra wspólnego

9) wymóg postępowania w sposób zgodny z nakazem własnego sumienia

²²² *Tamże*, s. 36, 126.

²²³ *Tamże*, s. 126.

²²⁴ *Tamże*, s. 127.

²²⁵ *Tamże*, s. 128.

²²⁶ *Tamże*, s. 129.

2.2 Błąd naturalistyczny

Stosunek do błędu naturalistycznego decyduje o naukowości teorii. Kwestia ta poruszana była już w filozofii starożytnej, a o wiele później przez Davida Hume'a oraz przez Immanuela Kanta. Jednak problem ten stał się popularny dopiero przez pracę *Principia ethica* G. E. Moore'a, wydaną w 1903 r. Zarzut popełniania błędu naturalistycznego przez teorie prawa naturalnego jest jednym z najpoważniejszych z punktu widzenia logiki. Hans Kelsen stwierdza nawet, że wywodzenie powinności z jakiejś natury jest składnikiem tych teorii²²⁷. Mimo to, zdaniem Finnisa, zarzut ten jest prawidłowy w odniesieniu do tylko niektórych jusnaturalistycznych koncepcji. Napisał on:

*"Czy zwolennicy koncepcji prawa naturalnego wykazali, że mogą wyprowadzać normy etyczne z faktów?" Odpowiedź może być bardzo krótka: obrońcy prawa naturalnego nie wykazali tego ani nie musieli tego wykazywać, a klasyczni przedstawiciele teorii nigdy nie mieli zamiaru przeprowadzać takiego wnioskowania*²²⁸.

Finnis zwraca uwagę, że zarzut ten może być powszechny, ponieważ samo wyrażenie "prawo naturalne" może sugerować, że normy, o których mówią teorie prawa naturalnego, zostały oparte na sądach dotyczących jakiejś natury. Powszechność takiego zarzutu wynikać może też z tego, że niektóre teorie prawa naturalnego, np. stoickie, rzeczywiście błąd taki popełniają²²⁹. U Finnisa unikanie błędu naturalistycznego jest punktem wyjścia rozważań²³⁰, stanowi ich metodologiczny fundament²³¹. Dla przykładu, błąd naturalistyczny zawiera rozumowanie:

Picie alkoholu źle wpływa na zdrowie nasciturusa, dlatego kobiety w ciąży nie powinny pić alkoholu.

Nie jest to zdanie bezsensowne, jednak zawiera w sobie błąd naturalistyczny. Nie byłoby błędu gdyby w rozumowaniu tym wywodziło się powinność z powinności, np.:

²²⁷ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 99- 112.

²²⁸ John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 41.

²²⁹ *Tamże*, s. 43.

²³⁰ Mirosław Sadowski, *Uwagi o koncepcji prawa naturalnego Johna Finnisa*, w: *Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków*, red. M. Marszał, J. Przygodzki, s. 263.

²³¹ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 120.

1. *Pijąc alkohol kobieta szkodzi zdrowiu nasciturusa.*
2. *W trakcie ciąży kobieta nie powinna szkodzić zdrowiu nasciturusa,*
3. *dlatego w trakcie ciąży nie powinna pić alkoholu.*

Takie przetwarzanie osądów dotyczących powinności może wydać się przerostem formy nad treścią. Jest to jednak istotne by były one poprawne logicznie i ściśle. Jest to jednak kwestią oceny, jak bardzo unikanie błędu naturalistycznego czyni wnioskowanie praktycznym dla rozważania powinności czy nawet obowiązku prawnego. Zdecydowanie, eliminując problemy logiczne jusnaturalizmu czyni go bardziej precyzyjnym i obiektywnym.

2.3 Prawo

Książka *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne* porusza problematyczne dla koncepcji prawnonaturalnych kwestie, np. kwestię obowiązywania niesprawiedliwego prawa. Proponuje odpowiedź na krytykę jusnaturalizmu²³². Porusza także kwestie sporne w doktrynie prawa dotyczące np. dobra wspólnego, subsydiarności, praw człowieka, władzy, rządów prawa²³³. Dobro wspólne według Finnis'a jest możliwe tylko dzięki społeczeństwu. Z tego względu potrzebne jest prawo²³⁴, a szczególnie prawa człowieka, gdyż są podstawowym składnikiem dobra wspólnego²³⁵. Prawo odzwierciedla dobra podstawowe oraz rozumność praktyczną²³⁶. We właściwym znaczeniu odnosi się ono przede wszystkim do:

norm, które zgodnie z regulatywnymi normami prawnymi zostały stworzone przez określoną i skutecznie działającą władzę (która zwykle sama jest pewną instytucją ustanowioną przez normy prawne) wspólnoty zupełnej i które zostały podparte sankcjami zgodnymi z określonymi przez normy prawne postanowieniami instytucji sądowniczych; ów zespół norm i instytucji musi być jednocześnie nastawiony na to, by dla dobra wspólnego tej wspólnoty rozumnie rozstrzygać każdy z jej problemów koordynacyjnych (oraz potwierdzać, dopuszczać, precyzować bądź

²³² Mirosław Sadowski, *FINNIS John Mitchell*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 599.

²³³ Zob. John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. VI-VIII.

²³⁴ Łukasz Szymański, *Granice omnipotencji państwa. Prawo naturalne w ujęciu Johna Finnis'a*, w: *Współczesne koncepcje ochrony wolności i praw podstawowych*, red: Bator A., Jabłoński M., Maciejewski M., Wójtowicz K., Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, 2013, s. 6.

²³⁵ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 27.

²³⁶ Mirosław Sadowski, *Uwagi o koncepcji...*, s. 264.

*odrzucać rozwiązania koordynacyjne proponowane przez wszelkie inne instytucje bądź źródła norm) według jakiejś metody czy formy, która sama została dostrojona do tego dobra wspólnego dzięki pewnym cechom, minimalizacji arbitralności oraz podtrzymywaniu wzajemności pomiędzy osobami podlegającymi prawu zarówno w ich wzajemnych stosunkach, jak i w relacjach z prawowitymi władzami*²³⁷.

Kluczowym do zrozumienia istoty prawa jest pojęcie dobra wspólnego. Wartość życia w społeczności lub przyjaźń jest dla Finnis'a podstawą powstawania i funkcjonowania porządku prawnego. Dobro wspólne, po pierwsze, nie jest tym samym co *"maksymalne dobro największej liczby osób"*. Jest ono czymś innym w zależności od rodzaju relacji. Zdaniem Finnis'a są trzy rodzaje relacji: relacja interesu, relacja zabawy oraz relacja przyjacielska. Finnis podąża tu za myślą Arystotelesa, z tym że dwie pierwsze relacje mają u Arystotelesa inną nazwę²³⁸. Dobrem wspólnym, dla relacji interesu, jest *zespół warunków umożliwiających każdemu z nich dążenie do własnego celu*²³⁹. Dobrem wspólnym w relacji zabawy jest satysfakcja każdego z bawiących się²⁴⁰. Ostatecznie, w przypadku relacji przyjaźni – dobrem wspólnym jest samospełnienie uczestników relacji poprzez wspólne przeżycia, działania, czy wspólny podział dóbr materialnych. Finnis wyróżnia jeszcze dobro wspólne w aspekcie wspólnoty politycznej (państwowej). W tym przypadku dobrem wspólnym jest ochrona wszystkich warunków potrzebnych do osobistego rozwoju każdego uczestnika wspólnoty²⁴¹. Nie istnieje tu żadne przeznaczenie dla wspólnoty, *są wyłącznie indywidualne plany życia poszczególnych uczestników wspólnoty, są ich indywidualne starania o osiągnięcie stanu pełnego rozwoju*. Tak rozpatrzone dobro wspólne to jednak tylko pierwszy poziom jego rozumienia. Na drugim poziomie rozumienia może być ono rozpatrywane także jako każde z dóbr podstawowych, jeżeli jest możliwe by uczestniczyła w nim *nieograniczona z góry liczba osób, na nieograniczoną liczbę sposobów i w nieograniczonej liczbie przypadków*. Wg trzeciego, ostatniego poziomu rozumienia, dobro wspólne oznacza *zespół warunków umożliwiających członkom wspólnoty osiągnięcie (dla samych siebie) racjonalnych celów lub realizowanie (dla samych siebie) wartości, ze względu na które warto współpracować z innymi (w formie pozytywnej lub negatywnej) we wspólnocie*. Finnisowska definicja dobra wspólnego nie ogranicza się jedynie do pełnej wspólnoty, gdyż dobro to może być realizowane także przez

²³⁷ Zob. John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 310-311.

²³⁸ Paweł Łabieniec, *Prawo Rozumu...*, s. 31-32.

²³⁹ John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 172.

²⁴⁰ Paweł Łabieniec, *Prawo Rozumu...*, s. 35.

²⁴¹ Zob. John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 172.

wspólnoty mniejsze, zrzeszające ludzi poprzez niektóre aspekty życia, lub też wspólnoty "wyspecjalizowane", czyli realizujące konkretne zadania²⁴². Zrozumienie dobra wspólnego pozwala na zrozumienie, czym jest istota prawa, gdyż jest nią właśnie uzyskanie dobra wspólnego²⁴³. By dobro wspólne mogło być zrealizowane, potrzebna jest współpraca. Problemy przy wspólnej realizacji dóbr można rozwiązać w dwa możliwe sposoby: albo przez jednogłośność, albo przez władzę. Ponieważ pierwszy podany sposób jest niepraktyczny, potrzebna jest władza²⁴⁴. Niezbędnym jest system prawny²⁴⁵. Gdy jednak system prawny przestaje służyć dobru wspólnemu, jest niesprawiedliwy, powstaje problem. Sprawiedliwość jest potrzebna do realizacji dobra wspólnego. Czy jednak norma jest prawem, dlatego że jest sprawiedliwa? Finnis, rozważając tę kwestię, zaczyna od analizy sprawiedliwości²⁴⁶. Na sprawiedliwość składają się trzy elementy, które można opisać jako ukierunkowanie na innych, zobowiązanie oraz równość lub równowaga. Ukierunkowanie na innych jest elementem sprawiedliwości gdyż odnosi się ona do naszych relacji z innymi. Jej elementem jest zobowiązanie, jako że w relacjach międzyludzkich można być komuś coś winnym lub mieć prawo do czegoś względem kogoś. Ostatnim elementem jest równość, która może być różnie rozumiana, np. jako równość „arytmetyczna” mówiąca, że $1=1$, lub jako równość „geometryczna” ustalająca, że $2:2=3:3$. Jednak traktowanie dziecka tak samo jak osoby dorosłej jest niesprawiedliwe. Z powodu różnorakiego rozumienia równości odpowiedniejszym określeniem jest równowaga lub proporcjonalność²⁴⁷. W prawie wg Finnisa istnieją cztery typy niesprawiedliwości. Pierwszy typ polega na ustanawianiu nakazów lub zakazów tak by zapewnić przewagę osobom u władzy lub ich sojusznikom, nie dbając przy tym o dobro wspólne. Czyn jest uznawany za niesprawiedliwy nie ze względu na opinię prawną, lecz ze względu na ocenę celów i dążeń władzy. Jest jednak możliwe, że działania wynikające ze złej motywacji mogą być sprawiedliwe, przyczyniać się do dobra wspólnego. Drugi typ niesprawiedliwości w prawie to przekroczenie uprawnień w celu wywarcia wpływu na innych. Możliwe są wyjątkowe okoliczności uzasadniające naruszenie prawa, jest to jednak nadal niesprawiedliwość wobec osób podporządkowanych prawu. Nawet jeśli zostaną unieważnione w przyszłości, ich skutki mogą okazać się nieodwracalne. Wystarczy samo

²⁴² Paweł Łabieniec, *Prawo Rozumu...*, s. 35-36.

²⁴³ Łukasz Szymański, *Granice omnipotencji państwa...*, s. 52.

²⁴⁴ S. Aiyar, *The Problem of Law's Authority: John Finnis and Joseph Raz on Legal Obligation*, w: *Law and Philosophy*, Vol. 19, No. 4, (Jul. 2000), s. 466-467.

²⁴⁵ Łukasz Szymański, *Granice omnipotencji państwa...*, s. 55.

²⁴⁶ Paweł Łabieniec, *Prawo Rozumu...*, s. 43.

²⁴⁷ John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 180-183.

prawdopodobieństwo takich skutków by czyny te uznać za niesprawiedliwe. Trzecim typem niesprawiedliwości jest realizacja prawa niezgodna z ustanowioną procedurą. Jest to konsekwencją ustanowienia rządów prawa. Jest to niesprawiedliwe dopóki osoby, których prawo dotyczy, nie wyrażą zgody na nadzwyczajny sposób postępowania. Czwartym typem niesprawiedliwości jest „niesprawiedliwość materialna”. Nawet jeżeli prawo nie jest niesprawiedliwe w rozumieniu trzech poprzednich typów, nadal może być niesprawiedliwe rozdzielczo i wyrównawczo. Podkategoria niesprawiedliwości rozdzielczej oznacza niesprawiedliwe rozdzielanie dóbr lub obowiązków, podkategoria niesprawiedliwości wyrównawczej oznacza ograniczanie realizacji praw człowieka lub pozbawianie niezbywalnych praw człowieka np. prawa do życia²⁴⁸. Istnieje pogląd, że prawo naturalne posiada moc wiążącą ze względu na zgodność swych norm z wymogami moralności, sprawiedliwości, słuszności. Otóż, zdaniem Finnisa, prawo musi być stale oceniane. Bierze się pod uwagę wymogi moralne, a zwłaszcza zasady sprawiedliwości. Krytycy prawa pozytywnego twierdzą, że jest ono co najwyżej względnie wiążące. Taki pogląd jednak prowadzi do niepewności co do treści obowiązków i uprawnień. Krytycy prawa naturalnego uważają to za nonsens²⁴⁹. John Austin stwierdza: *"Najbardziej niegodziwe prawa (...) były i są stosowane przez sądy jako prawa"*²⁵⁰. Finnis uważa jednak, że w relacji z władzą obywatel nie ma obowiązku by jej słuchać, a władza nie ma prawa, by być słuchana. Władza ma jednak autorytet, by stanowić prawo moralnie wiążące. Dlatego niebezpiecznym okazać się może brak posłuszeństwa wobec władzy, ponieważ władza jest odpowiedzialna za urzeczywistnianie praw służących dobru wspólnemu, a prawo powinno być szanowane. Prawo jest środkiem koordynacji działań ludzi w społeczeństwie i dlatego władza ustanawiająca takie prawo posiada autorytet²⁵¹. Zdaniem Finnisa jusnaturalizm nie neguje prawa pozytywnego tylko przydaje mu wartości²⁵².

Finnis akceptuje niektóre twierdzenia przeciwne jusnaturalizmowi, a niektóre odrzuca. Prawo nie jest poznawane wyłącznie drogą spekulacji, ponieważ stwierdzić można, jakie prawo

²⁴⁸ Włodzimierz Gromski, „*Lex iniusta non est lex*” i współczesne doktryny prawa natury (na przykładzie poglądów Johna Finnisa), Referat na Ogólnopolską Konferencję Naukową na temat: „Sprawiedliwość, etyka, prawo – dylematy współczesne”, Katowice, 15 i 16 października 1992 r.

²⁴⁹ Paweł Łabieniec, *Prawo Rozumu...*, s. 41-42.

²⁵⁰ John Austin, *The Province of Jurisprudence Determined*, ed. H. L. A Hart, London 1954, s. 185 [Tłumaczenie fragmentu Paweł Łabieniec].

²⁵¹ Paweł Łabieniec, *Prawo Rozumu...*, s. 41-51.

²⁵² Mirosław Sadowski, *FINNIS John Mitchel*, w: red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, *Leksykon...*, s. 597.

obowiązuje za pomocą faktów, doświadczenia. Prawo nie jest wiążące z powodu swojej moralności. Nie jest jedynie rozkazem ustanowionym przez człowieka, ani nie jest produktem posiadania niczym nieskrępowanej władzy. Prawo nie jest jednolite, nie można określić za pomocą formalno-logicznych metod tego, jaka norma prawna wynika z innej normy prawnej. Prawo nie jest interpretowane tylko jako wola władzy²⁵³, ale także zgodnie z prawem natury, które nadaje autorytet normom prawnym²⁵⁴. Tak więc prawo nieuwzględniające prawa natury traci na autorytecie. W swoich rozważaniach Finnis zastanawia się też nad istotą praw podmiotowych. Przyjmuje analizę Wesleya N. Hohfelda dzielącą prawo na:

- 1) prawa roszczenia
- 2) wolności
- 3) "władze"
- 4) "immunitety"

Zgodnie z poglądami Finnisa wg interpretacji Pawła Łabieńca:

o prawach podmiotowych przysługujących osobom należącym do określonej klasy można mówić zawsze wtedy, gdy przyznają każdej osobie należącej do pewnej klasy korzyść polegającą bądź na: 1) obciążającym innych obowiązku zachowania się w określony sposób (obejmującym także zakaz wpływania na zachowanie się osób, którym prawo to przysługuje), albo 2) możliwości powodowania, że pewne określone osoby obowiązane będą zachować się w określony sposób, albo 3) zwolnieniu (immunity) z konieczności poddania się takim obowiązkom mimo żądania określonych osób²⁵⁵.

Wydaje się, że w podanym cytacie, „klasa danej osoby” jest pewnym określeniem na status prawny adresata prawa, czyli np. taką klasą czy statusem może być obywatelstwo. Kontynuując przykład, jeżeli zgodnie z prawem obywatel ma zapewnione prawo do nauki do czasu ukończenia 18 lat, czyli pewną korzyść, to prawo to istnieje wtedy, gdy:

- 1) ktoś ma obowiązek zapewnienia obywatelowi prawa do nauki
- 2) istnieje możliwość spowodowania tego, by ktoś obywatela nauczał
- 3) istnieje możliwość odmówienia nauczania obywatela, nawet pomimo jego żądania.

²⁵³ Paweł Łabieniec, *Prawo Rozumu...*, s. 70-74.

²⁵⁴ Tomasz Kozłowski, *Nowa obrona prawa natury – John Mitchell Finnis*, w: *Studia Iuridica XXXIV/1997*, s. 71.

²⁵⁵ Paweł Łabieniec, *Prawo Rozumu...* s. 60.

Finnis, podobnie jak Hart, uznaje, że istotą prawa podmiotowego jest respekt dla możliwości dokonania wyboru. Ta możliwość wyboru, która przysługuje danej osobie, ukazuje wolność jako wartość moralną. Finnisowska teoria praw podmiotowych nie jest pełna i spójna. Jego zdaniem istotę praw podmiotowych można poznać za pomocą analizy językowej. Jest to istotne przy analizie absolutnych praw podmiotowych, jakimi są prawa człowieka²⁵⁶. W książce *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne* Finnis przeznaczają miejsce na analizę praw człowieka²⁵⁷. Finnis zamiennie używa terminów prawa człowieka i uprawnienia naturalne²⁵⁸. Wypowiadając się o prawach człowieka, analizuje Powszechną Deklarację Praw Człowieka. Zauważa on, że przepisy deklaracji różnią się stylistyką²⁵⁹. Dla przykładu:

Artykuł 3 Każdy człowiek ma prawo do życia, wolności i bezpieczeństwa swej osoby.

*Artykuł 4 Nie wolno nikogo czynić niewolnikiem ani nakładać na nikogo służebności; niewolnictwo i handel niewolnikami są zakazane we wszystkich swych postaciach.*²⁶⁰

Stylistyka artykułu 4 wskazuje na to, że mają one charakter ostateczny. Natomiast stylistyka artykułu 3 wskazuje na to, że mają być uwzględnione w procesie podejmowania decyzji²⁶¹. Istnieje jednak pewne ograniczenie praw człowieka. Zgodnie z art. 29 deklaracji:

Artykuł 29

1. Każdy człowiek ma obowiązki wobec społeczeństwa, bez którego niemożliwy jest swobodny i pełny rozwój jego osobowości.

2. W korzystaniu ze swych praw i wolności każdy człowiek podlega jedynie takim ograniczeniom, które są ustalone przez prawo wyłącznie w celu zapewnienia odpowiedniego uznania i poszanowania praw i wolności innych i w celu uczynienia zadość słusznym wymogom moralności, porządku publicznego i powszechnego dobrobytu demokratycznego społeczeństwa.

²⁵⁶ Paweł Łabieniec, *Prawo Rozumu...*, s. 58-60.

²⁵⁷ John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. VII.

²⁵⁸ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 57.

²⁵⁹ Zob. Paweł Łabieniec, *Jospepha Raza i Johna Finnis'a poglądy na temat istoty praw podmiotowych (rights)*, w: *Zmiany społeczne a zmiany w prawie. Aksjologia, konstytucja, integracja europejska*, red. L. Leszczyński, Lublin 1999.

²⁶⁰ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf, [09.04.16].

²⁶¹ John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 238-239.

3. *Z niniejszych praw i wolności nie wolno w żadnym przypadku korzystać w sposób sprzeczny z celami i zasadami Organizacji Narodów Zjednoczonych*²⁶².

Finnis krytykuje odwołanie się do powszechnego dobrobytu, gdyż może być niespójne ze zmieniającym się stanem wspólnoty ludzkiej. Jest jednak słuszne, choć technicznie można by lepiej je sformułować. Jest słuszne, bo prawa człowieka wyrażają wymogi dobra wspólnego. Finnis analizuje także ograniczenia ze względu na moralność powszechną i porządek publiczny. Jego zdaniem moralność powszechna, jako termin prawny odnosi się do seksualności, podczas gdy jako termin filozoficzny moralność seksualna jest tylko częścią moralności. Porządek społeczny oznacza natomiast podtrzymywanie *fizycznego gmachu i środowiska nadziei i zaufania, które są konieczne dla pomyślności wszystkich członków wspólnoty*²⁶³.

²⁶² Powszechna Deklaracja Praw Człowieka,
http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf,
[09.04.16].

²⁶³ John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 223-253.

Rozdział III

Krytyka nowej teorii prawa naturalnego

Słusznie więc można domagać się od sceptyka, aby przedstawił bardziej sprecyzowane racje na poparcie swojego stanowiska. Czy racje te wkrótce nam się ukążą?

John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 83.

3.1 Krytyka ze strony jusnaturalizmu

W odpowiedzi na książkę Finnisa przysła krytyka. Jedną z osób, która polemizowała z nową teorią prawa naturalnego, jest Russel Hittinger. Jego książka *A Critique of the New Natural Law Theory*, jest krytyką nie tylko poglądów Finnisa, ale też poglądów Griseza. Jest zestawieniem krytyki przygotowanej przez komentatorów neoscholastycznych i neoarystotelesowskich²⁶⁴. Ma to istotne znaczenie, biorąc pod uwagę to, że Finnis nawiązuje do Arystotelesa i Tomasza z Akwinu. Dla osób, dla których Arystoteles lub Tomasz z Akwinu jest autorytetem, komentarze mogą mieć podobne znaczenie jak dla prawnika komentarze do ustaw.

Sam fakt, że Hittinger krytykuje poglądy Griseza oraz Finnisa, nie oznacza jeszcze, że jego poglądy przynależą do nurtu prawnonaturalnego. Wynika to z tego, że jest katolickim uczonym²⁶⁵. Jak Finnis słusznie zauważa, Kościół Rzymskokatolicki jest instytucją która głosi poglądy prawnonaturalne²⁶⁶.

A Critique of the New Natural Law Theory, wydana została siedem lat po książce *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*. Określenie „nowa teoria prawa naturalnego” pochodzi właśnie z tej książki. Zgodnie z nią, nowa teoria prawa naturalnego jest produktem ruchu mającego na celu odnowić wiarygodną, przed-nowoczesną tradycję etyczną²⁶⁷. Hittinger krytykuje trzy aspekty nowej teorii prawa naturalnego:

1) podejście do nauki Tomasza z Akwinu,

²⁶⁴ Zob. Robert P. George, *Recent Criticism of Natural Law Theory*, s. 1407, w: *The University of Chicago Law Review*, Vol. 55, No. 4 (Autumn, 1988), s. 1407, 1409.

²⁶⁵ Zob. Fellowship of Catholic Scholars Newsletter March 1989, Volume 12 Number 2

²⁶⁶ John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 3.

²⁶⁷ Robert P. George, *Recent Criticism of Natural Law Theory*, s. 1407, w: *The University of Chicago Law Review*, Vol. 55, No. 4 (Autumn, 1988), s. 1407.

2) to, że Grisez i Finnis mniemają, że przedstawiają rdzeń prawa natury w sposób zgodny z tradycją i przekonujący dla współczesnych etyków,

3) adekwatność teorii z teologią moralną²⁶⁸.

Jako że książka łączy krytykę dokonaną przez komentatorów neotomistycznych i neoarystotelesowskich, punkty te można uznać za wyróżniki jusnaturalnej krytyki nowej teorii prawa naturalnego.

A.d 1. Podejście do nauki Tomasza z Akwinu

Istotną kwestią w krytyce nowej teorii prawa naturalnego jest to, czy finnisowska interpretacja Arystotelesa, Tomasza z Akwinu, bądź też innych myślicieli jest właściwa. Szczególnie, że to właśnie nowa interpretacja myśli Tomasza z Akwinu uznawana jest za początek nowej teorii prawa naturalnego²⁶⁹. Jednym z myślicieli, którzy kwestionują to, czy nowa teoria prawa naturalnego jest zgodna z poglądami Tomasza z Akwinu, jest Michael Pakaluk, z *National Catholic Bioethic Center*. Jego zdaniem, teoria ta stała się popularna przez zaoferowanie nowej interpretacji tomizmu. Tym samym, jeżeli wykaże się, że interpretacja ta jest niewłaściwa, osłabi się teorię. Teoria taka, nie korzystając z autorytetu Akwinaty, zrównuje się z wątpliwymi moralnie teoriami²⁷⁰.

Podobnego zdania jest Hittinger. Odnośnie podejścia do nauki Tomasza z Akwinu, zarzuca on brak wierności. Jego zdaniem strategia unikania twierdzeń dotyczących natury jest niewłaściwa. Problemem nowej teorii prawa naturalnego, na jaki Hittinger wskazuje, jest to, czy można listę dóbr podstawowych lub wymogów rozumności praktycznej stworzyć niezależnie od poglądów na metafizykę²⁷¹.

A.d. 2. Grisez i Finnis mniemają, że przedstawiają rdzeń prawa natury w sposób zgodny z tradycją i przekonujący dla współczesnych etyków.

²⁶⁸ *Tamże*, s. 1408.

²⁶⁹ Maria Zmierczak. *Renesans koncepcji...*, s. 103-105.

²⁷⁰ Michael Pakaluk, *Is the New Natural Law Thomistic?* w: *The National Catholic Bioethics Quarterly*, Spring 2013, s. 57-67.

²⁷¹ Joseph Koterksy, *Comments on A Critique of the New Natural Law Theory, A Study by Russel Hittinger* (University of Notre Dame Press, 1987) w: *Fellowship of Catholic Scholars Newsletter*, Vol. 12 no. 2, March 1989.

Hittinger przekonuje, że próba poznania dóbr ludzkich jest nieudana i ostatecznie jest zależna od intuicji. Będąc zależną od intuicji, jest podatna na atak sceptyka²⁷². Sytuacja taka wynika z tego, że nowa teoria prawa naturalnego nie wytworzyła konkretnej koncepcji dotyczącej natury bytu²⁷³. To natomiast wynika z tego, że Finnis unika popełnienia błędu naturalistycznego, ustalania tego, jak powinno być, z tego, jak jest. Zrozumiałym jest, że przy takim założeniu niepotrzebne jest tworzenie koncepcji metafizycznej.

Inny z argumentów Hittingera przeciwko nowej teorii prawa naturalnego jest wymierzony w stwierdzenie, że podstawowe dobra nie wynikają z wiedzy spekulatywnej. Hittinger uważa, że są sytuacje w praktyce, w których przynajmniej minimum wiedzy spekulatywnej jest potrzebne do naszego osądu praktycznego. Za przykład podaje życie, jedno z dóbr z listy podstawowych. Wymaga ono do realizacji bądź uczestnictwa w nim wiedzy na temat funkcjonowania ludzkiego ciała, przy czym od kondycji ciała także zależy nasz osąd. Hittinger sugeruje, że jest to sytuacja, w której upada stwierdzenie o tym, że nie można wywnioskować podstawowych zasad praktycznych²⁷⁴.

Kolejnym z problemów jakie zauważa Hittinger jest przeniesienie punktu uwagi z osób na dobra podstawowe. Zastanawia się, jakie mogą być tego skutki, co to może oznaczać. Hittinger pyta, czy jest coś wartościowego w życiu, poza realizacją dóbr podstawowych, które mają dać spełnienie. Pozostawia pytanie, jaki jest związek pomiędzy dobrami a osobami²⁷⁵.

Główny argument Hittingera wymierzony przeciwko nowej teorii prawa naturalnego dotyczy braku hierarchii dóbr podstawowych. Brak hierarchii dóbr podstawowych może przyczynić się do tego, że wielość dóbr i możliwości ich instytucjonalizacji uczyni problemy moralne niemożliwymi do rozwiązania²⁷⁶.

Argumenty Hittingera zostały zauważone przez teoretyków nowej teorii prawa naturalnego. W *Fellowship of Catholic Scholars Newsletter* umieszczona jest polemika pomiędzy Finnisem a Josephem Koterskim, opisującego krytykę Hittingera. Także Hittinger bierze udział w polemice. Poza Finnisem, na krytykę odpowiada także Robert P. George. Przeznacza on na odpowiedź na krytykę obszerny artykuł²⁷⁷.

²⁷² Robert P. George, *Recent Criticism of Natural Law Theory*, s. 1407, w: *The University of Chicago Law Review*, Vol. 55, No. 4 (Autumn, 1988), s. 1410.

²⁷³ Krzysztof Motyka, *Wstęp*, w: John Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. XVII.

²⁷⁴ Robert P. George, *Recent Criticism of Natural Law Theory*, s. 1407, w: *The University of Chicago Law Review*, Vol. 55, No. 4 (Autumn, 1988), s. 1412-1413.

²⁷⁵ *Tamże*, s. 1417-1418.

²⁷⁶ *Tamże*, s. 1421.

²⁷⁷ Zob. *Fellowship of Catholic Scholars Newsletter*, Volume 13 Number 1, December 1989; Robert P. George, *Recent Criticism of Natural Law Theory*.

3.2 Krytyka ze strony pozytywizmu prawnego

Ciekawym jest, że książka Finnis'a została przychylnie odebrana przez osoby o poglądach pozytywno-prawnych²⁷⁸. Jednak poza przychylnym odbiorem, myśliciele pozytywno-prawni także argumentują przeciwko niektórym stwierdzeniom nowej teorii prawa naturalnego. Szczególnie krytykowana jest koncepcja obowiązku prawnego²⁷⁹. Jako krytyków o stanowisko prawno-pozytywne można wymienić Josepha Raza oraz Neila MacCormicka

Joseph Raz, urodzony w 1939 roku, jest jednym ze współczesnych przedstawicieli liberalizmu etycznego. Jego zdaniem istnieje związek prawa z moralnością, ponieważ podczas rozpatrywania spraw zdarza się często, że rozstrzygnięcia opierają się na zasadach moralnych. Uznaje, że powodem usprawiedliwiającym karę może być jedynie krzywda innych, co wywodzi z zasady autonomii osoby. Za osobę autonomiczną uznaje on osobę, która może kierować swoim życiem²⁸⁰.

W polemice z Finnisem, Joseph Raz jest zdania, że prawo nie ma władzy nad wszystkimi ponieważ jest pewien zakres prawnego nieporozumienia na temat tego, co jest dobre dla społeczeństwa²⁸¹. Jego stanowisko można rozwinąć na podstawie czterech sytuacji:

1) Obowiązku przestrzegania niesprawiedliwego prawa

W tej sytuacji pojawia się paradoks, choć jeszcze nie wystarczający by zanegować obowiązek posłuszeństwa prawu. Brzmi on tak:

Jeżeli nie istnieje obowiązek posłuszeństwa niesprawiedliwemu prawu, to znaczy to tyle, że obowiązek ten zależy od treści prawa, od tego czy jest sprawiedliwa czy nie. Jeżeli tak jest, to znaczy to tyle, że obowiązek posłuszeństwa prawu nie jest powszechny, i jest zależny od kwestionowanego prawa. A jeżeli można uznać, że mamy obowiązek czynienia tego, co jest sprawiedliwe, to zbytecznym jest mówienie o obowiązku posłuszeństwa prawu²⁸².

²⁷⁸ Krzysztof Motyka, *Wstęp*, w John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. XVIII.

²⁷⁹ Zob. S. Aiyar, *The Problem of Law's Authority: John Finnis and Joseph Raz on Legal Obligation*. W: *Law and Philosophy* 19, no. 4 (2000): 465-89. <http://www.jstor.org/stable/3505079>, data dostępu: 21.06.2016.

²⁸⁰ Mirosław Sadowski, *RAZ Joseph*, w: *Leksykon...*, s. 624-625.

²⁸¹ Zob. S. Aiyar, *The Problem of Law's Authority...*, s. 489.

²⁸² *Tamże*, s. 478.

Warto zilustrować ten paradoks. Jeżeli np. ktoś wziął od kogoś pożyczkę, to po jakimś czasie może u niego powstać poczucie, że sprawiedliwym byłoby oddać pożyczone pieniądze. Jeżeli by więc doszło do zwrotu pieniędzy z poczucia, że należy czynić to, co jest sprawiedliwe, to wtedy zbytecznym byłoby mówić o obowiązku posłuszeństwa prawu, nawet jeśli w międzyczasie pojawiłby się nakaz zapłaty.

Paradoks ten jednak jest trochę na wyrost. Jak słusznie zauważa S. Aiyar, może być rozwiązany, jeżeli stwierdzi się, że obowiązek posłuszeństwa prawu jest niezależny od treści prawa, choć obowiązki mogą być wykluczone przez treść prawa²⁸³.

2) Obowiązku przestrzegania błędnych praw

Kolejna sytuacja pojawia się w przypadku błędnych praw. Raz podaje tutaj przykład geniusza farmacji. Gdy poznaje on regulacje dotyczące leków, zauważa, że są bardziej rygorystyczne niż jest to potrzebne. W takiej sytuacji nie ma on moralnego obowiązku ograniczania się takimi obostrzeniami. Z drugiej strony, regulacje mogą być też zbyt proste, i w sytuacjach w których przepisy nie są stosowalne, osoba nie ma powodu by ich przestrzegać²⁸⁴.

3) Potrzeba władzy

Zdaniem Raza, istnieją inne metody na osiągnięcie dobra wspólnego niż władza. Np. władzę, która posuwa się do manipulacji, by zachęcić do pewnych czynów, które uznaje za słuszne, można określić mianem władzy bez autorytetu. Innym zachowaniem takiej władzy może być wymuszenie bez skrupułów czynów mających racjonalny powód, które przysłużą się dobru wspólnemu. Nawet jeśli władza taka przerzuciła by te zadania na urzędników, nie oznaczałoby to że prawo miałoby autorytet nad wszystkimi²⁸⁵.

4) Obowiązek posłuszeństwa i sprawiedliwe prawa

Kolejnym problemem wg Raza jest zakaz czynności, wobec której istnieje silny zakaz moralny. Jego zdaniem wypaczeniem jest przestrzeganie zakazu zabijania dlatego, że jest to zakazane przez ustawę, a nie dlatego że jest to niemoralne. Powstaje wtedy pytanie, czy może

²⁸³ *Tamże*, s. 479.

²⁸⁴ Joseph Raz, *Ethics in the Public Domain*, Oxford University Press 1994, rozdział 14.

²⁸⁵ Zob. S. Aiyar, *The Problem of Law's Authority...*, s. 482.

istnieć obowiązek moralny, jeżeli powód jego wypełnienia nie byłby właściwy, np. nie wynikałby z moralności tylko z ustawy.

5) Obowiązek posłuszeństwa niekończącym się reżimom²⁸⁶

Joseph Raz jest krytyczny co do władzy w ogóle. Uznaje, że osąd ludzki błądzi, ulega pokusom i stronniczości. Osąd ten jest zależny od okoliczności. Przekazywanie sprawy władzy bywa czasami słuszne, a czasami nie. Może się zdarzyć, że będzie się uległym władzy, podczas gdy wynikać to będzie z błędnego poczucia obowiązku²⁸⁷.

Kolejnym z krytyków, będących z nurtu pozytywno-prawnego, był Neil MacCormick. Tak jak Finnis był on uczniem Herberta Harta²⁸⁸. Był on także jednym z pierwszych, którzy przeczytali książkę *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*²⁸⁹. Jego krytyka jest nie tylko negacją teorii Finnisa, ale także szerszą jej oceną.

MacCormick, pomimo entuzjastycznego odbioru książki Finnisa, nie akceptuje jego teorii. Problemem są podstawowe dobra, czy też podstawowe aspekty ludzkiej pomyślności. Zdaniem MacCormicka, uznanie, że wymienione przez Finnisa wartości życia, przyjaźni itp. są obiektywne jest podatne na krytykę sceptyka. MacCormick krytykuje to, że Finnis tworzy listę dóbr, powołując się na ich oczywisty charakter. Jego zdaniem, nie tak powinno się dochodzić do poznania obiektywnych dóbr. Czyniąc tak, popada się w subiektywizm²⁹⁰.

Kolejną kwestią, którą krytykuje MacCormick, jest związek między prawem i dobrem wspólnym. Wymóg dbania o dobro wspólne, zdaniem MacCormicka, nie jest zawarty w terminie „prawo”. Jego zdaniem, niezwykle trudno jest określić to, czym jest dobro wspólne. Nie ma także powszechnej zgody co do tego, czym ono jest. Dlatego problematycznym jest każdorazowe ustalanie, czy norma służy dobru wspólnemu i czy tym samym jest normą prawną²⁹¹.

MacCormick, pomimo tego, że neguje słuszność teorii, docenia jej wartość. Jest tak, ponieważ uznaje on także, że prawo nigdy nie jest obojętne moralnie. Służy ono pewnym wartościom. Prawo powinno być stale krytykowane ze względu na swoją moralność. To

²⁸⁶ Zob. *Tamże*, s. 487.

²⁸⁷ Joseph Raz, *Ethics in the Public Domain*, s. 335.

²⁸⁸ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 81.

²⁸⁹ Zob. John Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. 2.

²⁹⁰ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 87-88.

²⁹¹ *Tamże*, s. 88.

natomiast jest zadaniem rozumności praktycznej. Dlatego, pomimo zanegowania pewnych finnisowskich twierdzeń, uznał on nową teorię prawa naturalnego za wartościową²⁹².

3.3 Krytyka charakteru filozoficzno-prawnego

Finnisowskie poglądy są częścią nowej teorii prawa naturalnego. Określenie takie może być jednak niewłaściwe. Ponad ćwierć wieku minęło od wydania książki *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*. Wg Jonathana Crowe, Finnis nadal jest uznawany za inicjatora współczesnej teorii prawa naturalnego, jednak obecnie nie jest to już najbardziej nowatorska teoria. Jego zdaniem następuje okres po-finnisowski²⁹³. Można by mieć jednak wątpliwości co do uznawania Finnisa za inicjatora współczesnego jusnaturalizmu. W zależności od przyjętych kryteriów inicjatorem mógłby być np. Gustav Radbruch lub Lon Luvois Fuller. Paweł Łabieniec, w swoim opisie nowej teorii prawa naturalnego z 2004 roku wyjaśnia, że wykorzystuje tę nazwę ze względu na niskie ryzyko pomyłki w polskiej literaturze. Wspomina jednak, że wcześniej określenie to było użyte wobec teorii Rudolfa Stammlera²⁹⁴. Bez względu jednak na to, jaka teoria jest bardziej współczesna, można by się zastanowić, czy jest to nowa myśl czy tylko odświeżenie dawniejszych koncepcji.

Finnis nawiązuje do różnych tradycji filozoficzno-prawnych, a szczególnie do tradycji arystotelesowsko-tomistycznej²⁹⁵. W książce *Patriarchal Religion, Sexuality and Gender* jest wspomniane, że myśliciele nowej teorii prawa naturalnego wpłynęli na obronę stanowiska Kościoła Katolickiego. Wiadomym jest jednak, że myśliciele katoliccy mogą się różnić w poglądach. Także i w przypadku nowej teorii prawa naturalnego powstały różnice zdań²⁹⁶. Nathanael Blake, z *The Catholic University of America*, stwierdza, że Finnis nie dokonuje rewolucji. Finnisowską teorię można uznać za pewną odpowiedź na krytykę jusnaturalnej tradycji scholastycznej, a nową teorię prawa naturalnego uznać można za teorię, która w imponujący, choć niewystarczający sposób manewruje między problemami relatywizmu

²⁹² *Tamże*, s. 88-89.

²⁹³ Jonathan Crowe, *Natural Law Beyond Finnis*, Jurisprudence, Vol. 2, No. 2, pp. 293-308, 2011; University of Queensland TC Beirne School of Law Research Paper No. 11-21, <http://ssrn.com/abstract=2152780>, data dostępu: 21.06.2016, s. 308.

²⁹⁴ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 9.

²⁹⁵ Roman Tokarczyk, *Klasycy praw natury*, s. 318.

²⁹⁶ Bamforth Nicholas, David A. J. Richards, *Patriarchal religion, sexuality, and gender : a critique of new natural law*. Cambridge; New York, 2011, s. 76-77.

a abstrakcyjnego racjonalizmu²⁹⁷. Paweł Łabieniec natomiast jest zdania, że nowa teoria prawa naturalnego wnosi nowy punkt widzenia²⁹⁸. Jak widać więc, istnieją rozbieżności co do innowacyjności teorii. Możliwe, że teoria stanie się bardziej współczesna jeżeli się ją ponownie zinterpretuje. Niestety jednak, w teorii Finnis, jak zauważa Valerie Keruish, wykładowca na *University of Western Australia*, brakuje nawiązania do realiów społecznych²⁹⁹.

Uznaje się, że podobnie jak Herbert Hart ze stanowiska pozytywizmu prawnego uczynił krok w celu pogodzenia z jusnaturalizmem, tak nowa teoria prawa naturalnego czyni krok w kierunku pogodzenia z pozytywizmem prawnym³⁰⁰. Dlatego też powstało pytanie, czy nowa teoria prawa naturalnego jest teorią prawnonaturalną. Krytycy co do tej kwestii są podzieleni. Z jednej strony Finnis uznawany jest za jusnaturalistę. Sam Finnis, budując teorię, tak ją określa. Z drugiej strony jednak wydawać się może, że krok, jaki Finnis zrobił wobec pozytywizmu, wykracza poza jusnaturalizm. Finnisowskie tezy nie są tak konkretne jak w tradycyjnym jusnaturalizmie. Dla przykładu, Jonathan Crowe zapytuje, dlaczego Finnis po prostu nie uznaje niesprawiedliwego prawa za bezprawie³⁰¹.

Zdaniem MacCormicka, teoria Finnis jest przejawem zacierania granic między jusnaturalizmem a teoriami pozytywno-prawnymi. Stwierdza on tak, ponieważ jest zdania, że jeżeli myśl Tomasza z Akwinu, zgodnie z interpretacją nowej teorii prawa naturalnego, nie uznaje za bezprawie normę niesprawiedliwą, a wyraża tylko tyle, że jest to niemoralne nadużycie władzy, to problem obowiązywania niesprawiedliwego prawa jest tak samo rozumiany przez jusnaturalizm jak i pozytywizm prawny³⁰².

MacCormick zwraca uwagę, że nowa teoria prawa naturalnego jest podobna do analitycznej teorii prawa³⁰³. Podaje on powody, ze względu na które tak twierdzi. Po pierwsze, Finnis nie wnioskuje o prawie z założeń metafizycznych. Finnisowskie rozważania na ten temat mają drugorzędne znaczenie. Drugim powodem jest finnisowskie spojrzenie na rozumowanie

²⁹⁷ Zob. Nathanael Blake, *Natural Law and History. Challenging the Legalism of John Finnis*, w: *Humanitas*, Volume XXIV, Nos. 1 and 2, 2011. nhinet.org/blake24-1.pdf, data dostępu: 21.06.2016, s. 105-108.

²⁹⁸ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 9.

²⁹⁹ Valerie Kerruish, *Philosophical retreat: a criticism of John Finnis' theory of natural law*, <http://www.austlii.edu.au/au/journals/UWALawRw/1983/11.html>, data dostępu: 02.05.16, s. 244.

³⁰⁰ Krzysztof Motyka, *Wstęp*, w John M. Finnis, *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, s. XVIII.

³⁰¹ Jonathan Crowe, *Five questions for John Finnis*, w: *Pandora's Box*, Vol. 18, pp. 11-17, 2011; University of Queensland TC Beirne School of Law Research Paper No. 11-12. s. 16.

³⁰² Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu...*, s. 82.

³⁰³ Neil MacCormick, *Natural Law Reconsidered*, „Oxford Journal of Legal Studies”, 1981, 1, s. 99-109.

praktyczne. W nowej teorii prawa naturalnego pełni ono pierwszorzędą funkcję. Rozumowanie praktyczne jest równie istotne w analitycznej teorii prawa.

Zagadnieniu charakteru nowej teorii prawa naturalnego szczególne miejsce w swojej analizie teorii Finnis'a poświęca Paweł Łabieniec. Wskazuje on najpierw na kryteria, zgodnie z którymi można określić teorię mianem prawnonaturalnej. Podąża on przy tym za poglądami K. Opałka, J. Wróblewskiego i A. Aarnio, przy czym dokonuje analizy tego, czy Finnis te kryteria spełnia. Zgodnie z nimi:

1. *Istnieją reguły prawne nie będące rezultatem zachowania się organów państwa, a regulujące zakres stosunków normowanych przez prawo pozytywne, przy czym reguły te są podstawą oceny prawa pozytywnego z punktu widzenia jego sprawiedliwości.*

Kryterium to Finnis spełnia tylko częściowo. Finnis wymienia pewne zasady nie będące wynikiem działalności organów państwowych, mianowicie podstawowe dobra lub podstawowe wymagania rozumności praktycznej. Są one kryterium oceny prawa, trudno jednak stwierdzić, czy same mają charakter prawny.

2. *Z faktów opisanych zdaniem w sensie logicznym wynikają jakieś wartości czy reguły wyrażone w ocenach lub normach.*

Jest to kryterium, którego Finnis nie spełnia. Logiczną podstawą rozważań Finnis'a jest unikanie wspomnianego wcześniej błędu naturalistycznego.

3. *Źródłem ocen czy reguł prawa naturalnego są właściwości natury człowieka, właściwości elementarnego współżycia w grupie ludzkiej lub jego przeżyć sprawiedliwości lub niesprawiedliwości.*

Finnis nie wywodzi ocen lub reguł z powyższych przesłanek. Podstawowe dobra lub wymogi rozumności praktycznej uznaje za oczywiste.

4. *Reguły względnie oceny prawnonaturalne są niezmiennie, a jeśli zmienne, to w każdym razie są bardziej stałe niż normy prawa pozytywnego.*

Jest to teza z którą Finnis się zgadza.

5. *Reguły te stanowią podstawę obowiązywania prawa pozytywnego.*

Finnis odrzuca tę tezę ponieważ uznaje autonomię obowiązywania prawa pozytywnego.

6. *Możliwe jest odkrycie „powinności materialnych”, czyli takich, które nie są zrelatywizowane ani systemowo, ani instrumentalnie.*

Jest to kolejna teza którą Finnis akceptuje.

7. *„Powinności materialne” mogą być wywodzone ze zdań o faktach (faktach „naturalnych” lub „nadnaturalnych”).*

Podobnie jak punkt drugi, także i to kryterium Finnis odrzuca, nie chcąc popełniać błędu naturalistycznego.

8. *Możliwe jest zbudowanie naukowej aksjologii, w ramach której można naukowo uzasadniać materialne wartości i powinności.*

Tezę tą Finnis akceptuje. Trzeba jednak zwrócić uwagę na to, że wg Finnisa rozumne poznanie wartości i powinności niekoniecznie ma charakter naukowy³⁰⁴.

Jak widać, Finnis odrzuca sporo tez jusnaturalistycznych. Można by więc mieć wątpliwości co do tego, czy teoria Finnisa jest jusnaturalistyczna. Co więcej Paweł Łabieniec zauważa, że Finnis akceptuje tezy, uznawane za charakterystyczne dla teorii pozytywistycznych. Są to:

1. *Dla ustalenia, jakie prawo obowiązuje (w sensie formalnym), wystarczą kryteria faktualne, empiryczne.*
2. *Prawo nie czerpie mocy wiążącej (w sensie formalnym) ze swej treści moralnej.*
3. *Należy odróżnić badanie prawa, jakim jest, od badań socjologicznych, historycznych i moralnych ocen prawa.*

³⁰⁴ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu*, s. 70-73.

4. *Należy ściśle oddzielać byt od powinności na trzech płaszczyznach: ontologicznej, epistemologicznej i logicznej.*

Finnis jednak odrzuca też niektóre charakterystyczne tezy prawo-pozytywistyczne, takie jak:

1. *Prawa ustanowione przez człowieka są rozkazami.*
2. *Rzeczywiste prawo jest produktem dzierżenia władzy, która nie jest niczym skrzepowana w tworzeniu prawa.*
3. *Prawo jest systemem zupełnym, wszelkie decyzje można w nim podjąć za pomocą formalno-logicznych reguł inferencyjnych.*
4. *Należy okazywać bezwzględne posłuszeństwo prawu pozytywnemu.*
5. *Nauka prawa jest ograniczona do dogmatyk prawniczych; jej przedmiotem jest prawo takie, jakim jest. Jej zadaniem jest opracowanie aparatu pojęciowego prawa, systematyzacja i interpretacja prawa, badanie jego stosowania.*
6. *Interpretacja prawnicza jest odkrywaniem woli historycznego prawodawcy.*³⁰⁵

Jak więc widać, krytyk, który by twierdził, że nowa teoria prawa naturalnego nie jest teorią jusnaturalną, miałby trochę racji. I rzeczywiście, krytycy tacy się znajdują. Zdaniem J. Porter, nowa teoria prawa naturalnego nie zasługuje na miano teorii prawnonaturalnej, ze względu na to, że odrzuca wywodzenie norm moralnych z natury człowieka³⁰⁶.

Innym krytykiem poruszającym tę kwestię jest Seow Hon Tan. Ona także twierdzi, że finnisowskie poglądy nie mogą być określone mianem teorii prawnonaturalnej. Powodem jest relacja moralności i prawa. Zauważa ona, że nowa teoria prawa naturalnego nie różni się od pozytywistów Bentham i Austina, którzy także pozwalają na odmowę posłuszeństwa wyjątkowo niesprawiedliwym prawom³⁰⁷.

³⁰⁵ *Tamże*, s. 74.

³⁰⁶ *Tamże*, s. 74-75.

³⁰⁷ Seow Hon Tan, *Validity and obligation in natural law theory: does Finnis come too close to positivism?*, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2291605, [dostęp 20.06.2016], s. 220-221.

Zakończenie

Prawo nie ma jednej definicji. Zastanawiając się nad tym, czym prawo jest, istnieją różne możliwe odpowiedzi. John Finnis oferuje opis prawa naturalnego, będącego odrębnym prawem od prawa pozytywnego. Prawa te są jednak powiązane ze sobą, choć nie w tak oczywisty sposób, jak we wcześniejszych poglądach prawnonaturalnych.

Prawo naturalne, zdaniem Finnisa, jest ahistoryczne. Historię mogą mieć jednak doktryny prawa naturalnego. Dlatego też zastanowić się można, czy słusznym jest pisanie o rodowodzie teorii Finnisa, czy, szerzej ujmując, nowej teorii prawa naturalnego. Szczególnie, że Finnis stwierdza, że nie opiera się na niczym autorytecie. Jednym z argumentów za istnieniem takiego rodowodu jest to, że Finnis sam swoją teorię określa mianem prawa natury. Wpisuje się przez to w historię doktryn prawnonaturalnych. Kolejnym argumentem jest to, że nawiązuje on do różnych filozofów. Szczególnym filozofem dla niego jest Tomasz z Akwinu. Od nowej interpretacji doktryny Tomasza z Akwinu rozpoczęła się nowa teoria prawa naturalnego, której myśl Finnisa jest główną częścią. Z pozostałymi doktrynami jego myśl jest już mniej powiązana. Istotną cechą wspólną jest jednak laickość, która odróżnia Finnisa od Tomasza z Akwinu. Dlatego też przydatne jest szersze wejrzenie w myśl prawnonaturalną od XVII wieku, gdyż od tego okresu zaczynają powstawać laickie teorie prawa natury.

Na tle tych teorii koncepcja Finnisa jest szczególna. Stara się rozwiązać problem błędu naturalistycznego, czyli logicznego błędu wywodzenia powinności z bytu, nie korzystając w swojej doktrynie z koncepcji natury. Jest to jednak zrozumiałe, przyjmując, że natura nie koniecznie musi zawsze oznaczać przyrodę, ale może oznaczać istotę, w tym wypadku istotę prawa. Ku takiemu znaczeniu kieruje się Finnis.

Finnis podejmuje próbę sprowadzenia prawa natury z abstrakcji do życia rozumnego człowieka. Podaje on listę siedmiu oczywistych dóbr podstawowych, do których warto dążyć. Nie jest to jednak lista, którą podałby np. zapytany na ulicy przechodzień. Jest to lista, do której Finnis doszedł w drodze rozumowej i broni także rozumowo. Lista ta daje pewną swobodę człowiekowi, do wyboru pomiędzy różnymi wartościami, np. wyboru między przyjaźnią a wiedzą.

Przy wyborze swoich wartości, człowiek powinien kierować się rozumem praktycznym. Finnis przedstawia wymogi, dzięki którym rozumowanie może być poprawne. Wymogów tych jest osiem. Jednym z takich wymogów jest uwzględnianie wszystkich podstawowych wartości. Innym jest posiadanie spójnego planu życia. Część wymogów prezentuje się łatwiej, np. jak wymóg zachowania dystansu, obiektywności, czy podejmowania zaangażowania, część

trudniej, tak jak wspomniany wcześniej wymóg uwzględniania wszystkich podstawowych wartości.

Podstawowe dobra, jak i wymogi rozumności praktycznej, razem z ogólnymi normami moralnymi, tworzą wspólnie prawo natury. Jak widać więc, prawo natury w koncepcji Finnis'a nie jest takie proste. By ustalić normę prawa natury, trzeba najpierw uwzględnić podstawowe wartości, później wymogi rozumności praktycznej, i na tej podstawie sformułować ogólne normy moralne. Nie jest to teoria zamknięta na prostego człowieka. Dzięki tym zabiegom każdy rozumny człowiek może wypowiedzieć się o tym, jakie są normy prawa natury.

Finnis podejmuje też kwestię obowiązywania niesprawiedliwego prawa. Kwestia ta była poruszana wcześniej przez jusnaturalistów jak i krytykowana przez pozytywizm prawniczy. Można by ująć problem w pytaniu: „czy niesprawiedliwa norma jest prawem?”. Generalnie, jusnaturalizm jest stanowiskiem, zgodnie z którym norma taka nie jest prawem. Finnis jednak ma odmienne podejście. Jego zdaniem, norma taka jest prawem, nie posiada jednak autorytetu.

O wartości teorii świadczy nie tylko jej treść, ale także jej krytyka. Nowa teoria prawa naturalnego krytykowana była zarówno ze stanowiska jusnaturalizmu, jak i pozytywizmu prawniczego. Powstała także krytyka charakteru filozoficzno-prawnego. Niestety taki podział ma swoje ograniczenia. Po pierwsze, nie uwzględniać krytyki ze strony realizmu prawnego. Po drugie, problem się pojawia z określeniem krytyki jako jusnaturalnej lub prawnopozytywnej. Poznając krytykę, trudno czasami stwierdzić, jakie stanowisko filozoficzno-prawne ma krytyk. Dlatego też przedstawiona krytyka ograniczona jest do tych myślicieli, których udało się utożsamić z konkretnym stanowiskiem.

Argumenty krytyków mają różną siłę przekonywania. W przypadku, gdy Finnis unika twierdzeń dotyczących metafizyki, nie dla każdego przekonującym jest zarzut jusnaturalistów dotyczący braku koncepcji odnośnie natury. Są jednak też silniejsze argumenty, jak np. brak hierarchii dóbr. Podobnie ze strony pozytywizmu prawnego, są mniej i bardziej przekonujące argumenty.

Podsumowując, teoria Finnis'a jest godna polecenia jako współczesna teoria jusnaturalna. Pewne kwestie odświeża, jak np. koncepcję dóbr podstawowych, czy kwestię obowiązywania niesprawiedliwego prawa. Pewne aspekty teorii są nowe i niezwykle, jak np. unikanie błędu naturalistycznego. Ponadto nowa teoria prawa naturalnego jest doktryną, która nadal, choć już nie w takim samym stopniu, utrzymuje swoją aktualność w dyskursie filozofii prawa. Pomimo pewnych wprowadzonych zmian, jak np. odnośnie listy dóbr podstawowych,

zachowuje swoją wartość, szczególnie, że problemy, które porusza, jak np. kwestię obowiązywania niesprawiedliwego prawa, towarzyszą ludziom od dawna.

Bibliografia

1. Aiyar S., *The Problem of Law's Authority: John Finnis and Joseph Raz on Legal Obligation*, w: *Law and Philosophy*, Vol. 19, No. 4, (Jul. 2000).
2. Austin J., *The Province of Jurisprudence Determined*, ed. H. L. A Hart, London 1954.
3. Bamforth N., Richards D. A. J., *Patriarchal religion, sexuality, and gender: a critique of new natural law*. Cambridge; New York, 2011.
4. Blake N., *Natural Law and History. Challenging the Legalism of John Finnis*, w: *Humanitas*, Volume XXIV, Nos. 1 and 2, 2011.
5. Cahn E., *The Sense of Injustice. An Anthropocentric View of Law*, New York, 1949.
6. Crowe J., *Five questions for John Finnis* Crowe (2011), w: *Pandora's Box*, Vol. 18, pp. 11-17, 2011; University of Queensland TC Beirne School of Law Research Paper No. 11-12.
7. Crowe J., *Natural Law Beyond Finnis* (2011), w: *Jurisprudence*, Vol. 2, No. 2, pp. 293-308, 2011; University of Queensland TC Beirne School of Law Research Paper No. 11-21.
8. *Fellowship of Catholic Scholars Newsletter*, March 1989, Volume 12 Number 2.
9. *Fellowship of Catholic Scholars Newsletter*, December 1989, Volume 13 Number 1,
10. Finnis J. M., *Prawo naturalne i uprawnienia naturalne*, przeł. Karolina Lossman, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2001.
11. Finnis, J. M.; Grisez G.; Boyle J.; *Practical Principles, Moral Truth, and Ultimate Ends* (1987) w: *Journal Articles*. Paper 846, http://scholarship.law.nd.edu/law_faculty_scholarship/846 (30.04.2016).
12. George R. P., *Recent Criticism of Natural Law Theory*, w: *The University of Chicago Law Review*, Vol. 55, No. 4 (Autumn, 1988).
13. Gromski W., „*Lex iniusta non est lex*” i współczesne doktryny prawa natury (na przykładzie poglądów Johna Finnisa), Referat na Ogólnopolską Konferencję Naukową na temat: „Sprawiedliwość, etyka, prawo – dylematy współczesne”, Katowice, 15 i 16 października 1992 r.
14. Javier Hervada, *Historia prawa naturalnego*, Wydawnictwo Petrus® , 2013
15. Kerruish V., *Philosophical retreat: a criticism of John Finnis' theory of natural law*, (1983) w: 15 (3/4) *University of Western Australia Law Review* 224, <http://www.austlii.edu.au/au/journals/UWALawRw/1983/11.html>

16. Koterksy J., *Comments on A Critique of the New Natural Law Theory, A Study by Russel Hittinger (University of Notre Dame Press, 1987)* w: *Fellowship of Catholic Scholars Newsletter*, Vol. 12 no. 2, March 1989
17. Kozłowski, T., *Nowa obrona prawa natury – John Mitchell Finnis*, w: *Studia Iuridica XXXIV/1997*.
18. Łabieniec P., *Jospepha Raza i Johna Finnisa poglądy na temat istoty praw podmiotowych (rights)*, w: *Zmiany społeczne a zmiany w prawie. Aksjologia, konstytucja, integracja europejska*, red. L. Leszczyński, Lublin 1999.
19. Łabieniec P., *Prawo rozumu. O teorii prawa naturalnego Johna Finnisa*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2004.
20. Łabieniec P., *Teoria prawa naturalnego Johna Finnisa wobec sporu między pozytywizmem prawniczym a doktrynami prawa naturalnego*, w: *Ius est lex* nr 1/2002 *Recenzje*.
21. *Leksykon myślicieli politycznych i prawnych*, red.: Elżbieta Kundera, Marek Maciejewski, 3 wyd. uzupełnione i zmienione, Warszawa 2009.
22. McCormick, N., *Natural Law Reconsidered*, „Oxford Journal of Legal Studies”, 1981, 1.
23. Miętek A., *Rozumność praktyczna jako podstawa prawa. John Finnis i nowa teoria prawa naturalnego*, [w:] *Filozofia prawa a praktyka prawnicza*, red. A. Orłowska, P. Polaczuk, L. Świto, Olsztyn, Katedra Teorii i Filozofii Prawa i Państwa. Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, cop. 2010,
24. Oniszczyk J. *Filozofia i teoria prawa*, Warszawa, Wydawnictwo C.H. Beck, 2012.
25. Pakaluk M. *Is the New Natural Law Thomistic?* w: *The National Catholic Bioethics Quarterly*, Spring 2013, <https://michaelpakaluk.files.wordpress.com/2012/02/is-the-new-natural-law-thomistic.pdf>
26. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka,
http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf, [09.04.16].
27. Powszechna encyklopedia filozofii. Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu.,
<<http://www.ptta.pl/pef/pdf/k/kanti.pdf>>.
28. Raz J., *Ethics in the Public Domain*, Oxford University Press 1994.
29. Sadowski M., *Uwagi o koncepcji prawa naturalnego Johna Finnisa*, w: *Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków*, red. M. Marszał, J. Przygodzki, Wrocław, Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006.

30. Stelmach J., Sarkowicz R., *Filozofia prawa XIX i XX wieku*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1988.
31. Strauss L., *Prawo naturalne w świetle historii*, przeł. Tomasz Górski, Warszawa, Instytut wydawniczy Pax, 1969.
32. Szymański Ł., *Granice omnipotencji państwa. Prawo naturalne w ujęciu Johna Finnis*, w: *Współczesne koncepcje ochrony wolności i praw podstawowych*, red: Bator A., Jabłoński M., Maciejewski M., Wójtowicz K., Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, 2013.
33. Szyszkowska M., *Zarys filozofii prawa*, wyd. 3 zmienione, Białystok 2000.
34. Św. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna. Prawo (I-II, q. 90-105)*, t. 13, tłum. P. Belch, „Veritas”, Londyn 1986.
35. Tan, S. H., *Validity and obligation in natural law theory: does Finnis come too close to positivism?* (2003). Regent University Law Review, Vol. 15, 2003.
36. Tokarczyk R., *Klasyki praw natury*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009.
37. Tollefsen Ch., *The New Natural Law Theory*, "Lyceum", tom 10, 2008, nr 1.
38. Wallin A. E., *John Finnis's Natural Law Theory and a Critique of the Incommensurable Nature of Basic Goods*, 35 Campbell Law Review 59 (2012).
39. Zmierczak, M., *Renesans koncepcji prawa natury po II wojnie światowej*. W: *Prawo natury w doktrynach polityczno-prawnych Europy*, pod red. Marii Zmierczak, Poznań, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2006.

Streszczenie

Praca magisterska przedstawia szeroko ujęty temat - Johna Finnis'a koncepcja prawa naturalnego. I rozdział przedstawia koncepcje prawa naturalnego antyku, średniowiecza oraz od XVII wieku. II rozdział przedstawia teorię Finnis'a. Opisane są podstawy koncepcji, problematyka błędu naturalistycznego, jak i szersze spojrzenie na prawo. Ostatni, III rozdział, dotyczy krytyki teorii. Przedstawiono krytykę ze strony myślicieli prawnonaturalnych, jak i pozytywno-prawnych. Poruszona jest też problematyka sporu o charakter filozoficzno-prawny teorii Finnis'a.

Słowa kluczowe: Finnis, prawo naturalne, krytyka

Summary

Master thesis presents widely recognized topic – John Finnis' concept of natural law. I chapter presents natural law concepts of antique, Middle Ages and period from XVII century. II chapter presents Finnis' theory. There are described basics of concept, problem of naturalistic fallacy, and wider look on law. Last one, III chapter, is about criticism of theory. There is presented criticism made up by natural law thinkers and legal positivists. Also, there is described problem of disagreement about legal and philosophical character of Finnis' theory.

Key words: Finnis, natural law, criticism